

SVJEDOČANSTVA O DALMATINCIMA U ŠPANJOLSKOM GRAĐANSKOM RATU

Mr. sc. Blanka Matković
London, UK

UDK: 329.15(497.1)"1936/1939"
Pregledni članak

Prihvaćeno: 20. VI. 2012.

Tijekom Španjolskoga građanskog rata republikanskim snagama podršku su pružile brojne internacionalne brigade sastavljene od dragovoljaca iz 54 države, među kojima i oko 1500 njih iz tadašnje Kraljevine Jugoslavije. U ratu je sudjelovalo i oko 150 Dalmatinaca, uglavnom iz Imotskog, Zadra, Šibenika i Splita. Većina je u Španjolsku pristigla iz Francuske i Belgije, gdje su bili zaposleni ponajviše u rudnicima, a pokušaj prebacivanja dvjestotinjak Dalmatinaca, Zagrepčana i Slovenaca iz splitske okolice početkom 1937. je propao. Dobrovoljci iz Jugoslavije sudjelovali su u borbama na madridskom, aragonskom, levantskom i katalonskom bojištu. Nakon povlačenja iz Španjolske, većina je njih zatvorena u logore St. Cypriene, Argeles, Gurs i Vernet, gdje ih je zbog teških životnih uvjeta navodno tridesetak umrlo, o čemu je zabilježeno nekoliko vrijednih svjedočanstava boraca iz Dalmacije, koja se danas čuvaju u Državnom arhivu u Splitu.

Ključne riječi: *Španjolski građanski rat, Komunistička partija, Dalmacija, dobrovoljci, 1936. – 1939.*

I. UVOD

Španjolski građanski rat započeo je 17. srpnja 1936., kada je vojska na čelu s generalom Joséom Sanjurjom pokušala izvršiti državni udar protiv legalno izabrane vlade. Uzroci rata nalazili su se u društvenim i političkim previranjima koja su pogodila Španjolsku nakon proglašenja Republike 1931. te velikoj gospodarskoj krizi. Pokušaji republikanskih vlada da nezadovoljstvo suzbiju reformama izazvali su reakciju među konzervativnijim dijelovima španjolskog društva, uključujući i vojsku. Posljedica političkih nestabilnosti bili su štrajkovi, demonstracije, atentati i drugi oblici nasilja koji su se razbuktali za vrijeme vlade desnog centra između 1934. i 1936. godine. Poslije izbora u veljači 1936. vlast preuzimaju stranke političke ljevice i centra

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

ujedinjene u Narodnu frontu. Nakon Sanjurjeve pogibije, zapovjedništvo nad pobunjenom vojskom preuzima Francisco Franco, kojemu su pomoć pružile Italija i Njemačka. Brojčano jače republikanske snage tek su se djelomično sastojale od profesionalnih vojnika, a većinu su činile nedisciplinirane te slabo organizirane i koordinirane milicije. Njihov položaj dodatno je otežavao ideološki raskol između pristaša Republike, kojima je cilj bio obraniti demokratske institucije, te anarhista i trockista, kojima je građanski rat bio tek uvod u revoluciju.¹ Ova razmimoilaženja eskalirala su 1938. u oružane sukobe koji su ozbiljno narušili vanjskopolitički i vojni položaj Republike. Rat je okončan 1. travnja 1939. pobjedom Francovih postrojbi, a rezultirao je brojkom između 500 tisuća i milijun žrtava. Oko 650 000 osoba izbjeglo je u Francusku, Sjevernu Afriku, Meksiko, SSSR i druge zemlje, a između 1939. i 1950. kroz španjolske zatvore prošlo je oko 300 000 ljudi.²

Tijekom Španjolskoga građanskog rata republikanskim snagama podršku su pružile brojne međunarodne brigade sastavljene od dragovoljaca iz 54 države, pristiglih ponajviše iz ideoloških razloga. Dragovoljci odnosno *Voluntarios de la Libertad*, kako su ih Španjolci nazivali, dolazili su uglavnom ilegalno, prelazeći noću Pirineje ili se prebacujući ribarskim čamcima, a sudjelovali su već u listopadskim borbama za Madrid. Prvi dragovoljci prispjeli su iz Francuske, a u ratu je sudjelovalo oko 30 000 stranih državljana, među kojima je poginulo ili trajno onesposobljeno preko 7000 ljudi. Međunarodnim postrojbama priključilo se i oko 1300 jugoslavenskih dobrovoljaca, od čega ih je čak 600 poginulo. Bili su okupljeni u bataljunu "Dimitrov" unutar XV. brigade zvane "Lincoln", u čijem se sastavu nalazila i četa "Matija Gubec", zatim bataljunu "Čapajev", u čijem se sastavu nalazila četa "Đuro Đaković" (bivša "Balkanska četa"), a koji se nalazio u sastavu XIII. brigade zvane "Dombrovski", potom u XII. brigadi zvanoj "Garibaldi", te naknadno formiranoj 129. internacionalnoj brigadi, u čiji su sastav ušle postrojbe "Đuro Đaković" i "Dimitrov". Bilo ih je i različitim baterijama.³ Među njima je bio najmanje 141 Dalmatinac, a moguće i više

1 T. Inđić ističe da se "sa španskim građanskim ratom okončava u Evropi revolucionarni ciklus započet 1917. godine u Rusiji. Tokom tih dvadeset godina Evropa je previrala, mučila se i trudila da porodi novo društvo i novog čoveka, da iznađe nove puteve i mehanizme oblikovanja istorije." Trivo INĐIĆ, "Španski socijalistički pokret i građanski rat 1936 – 1939. godine", *Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju*, god. V., br. 1, Beograd, 1987., 57.

2 T. INĐIĆ, *Savremena Španija*, Nolit, Beograd, 1982., 74.

3 *Vojna enciklopedija*, sv. 3, Beograd, 1960., 742; *Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936. – 1939.*, ur. Aleš Bebler, Ljudska

njih, s obzirom na to da su prikupljeni podatci o sudionicima rata nepotpuni.⁴ Riječ je ponajviše o osobama s područja Imotskog (54), Zadra (18), Splita (17), Šibenika (16), Sinja (7), Dubrovnika (5) i Omiša (5) te o nekolicini komunističara iz Drniša, Knina, Trogira, Benkovca, Makarske, Brača i Metkovića.⁵ Mnogi su u Španjolsku pristigli iz drugih zemalja, ponajprije Francuske, Belgije, SAD, Alžira, Sovjetskog Saveza i Kanade, gdje su bili nastanjeni, a svega ih je 40-ak doputovalo iz tadašnje Jugoslavije. Preko polovine dalmatinskih boraca poginulo je tijekom rata. Jugoslavenski dobrovoljci posljednju su borbu vodili u graničnom području s Francuskom 12. veljače 1939., nakon čega su prešli u Francusku, gdje su internirani u logore St. Cypriene, Argeles sur Mer, Gurs i druge, u kojima su ih čuvali Senegalcima, Marokancima i francuski žandari. Većina se vratila u Jugoslaviju nakon Hitlerova napada na zemlju. Svega 120 bivših "španaca" koji su se priključili partizanskim postrojbama preživjelo je Drugi svjetski rat, a 54 su proglašena narodnim herojima.⁶

II. NEUSPJEŠNO ORGANIZIRANJE DALMATINSKIH DOBROVOLJACA

Prikupljanju podataka o bivšim španjolskim borcima s dalmatinskoga područja pristupila je 1966. godine skupina nekadašnjih "španaca" iz Splita, i to na poticaj "Inicijativne grupe Udruženja bivših jugoslavenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske" u Beogradu, te se povezala s Kotarskim komitetom Saveza komunista Jugoslavije i splitskim ogrankom SUBNOR-a. Preliminarni rezultati istraživanja pokazali su da je na području Dalmacije u tom trenutku živjelo 26 bivših sudionika Španjolskoga građanskog rata, od kojih 12 u Splitu i okolici, jedan u Dubrovniku, trojica u okolici Imotskog, jedan u Trogiru, četvorica u Šibeniku te petorica u Zadru i

pravica, Ljubljana, 1961., 13. Prema drugom izvoru poginulo je oko 1000 jugoslavenskih građana, a oko 300 ih je ranjeno. *Vojna enciklopedija*, sv. 9, Beograd, 1967., 587. H. Thomas navodi Dedijerove podatke o 1500 jugoslavenskih dobrovoljaca; od toga 300 ranjenih, "gotovo polovica poginulih" i 350 interniranih u francuskim logorima. Hugh THOMAS, *Španjolski građanski rat*, II. sv., Otokar Keršovani, Rijeka, 1980., 379. S. Pešić ističe da su u francuskim logorima bila zatočena 524 jugoslavenska dobrovoljca. Savo PEŠIĆ, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1990., 153.

4 Miroslav ĆURIN – Nedjeljko KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu 1936. – 1939. godine", Zbornik *Španjolska 1936. – 1939.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Globus, Zagreb, 1989., 354 – 356.

5 M. ĆURIN – N. KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu", 350.

6 *Vojna enciklopedija*, sv. 3, 742.

okolici. Istraživanjem nisu obuhvaćeni Dalmatinci nastanjeni u drugim mjestima. Većina lociranih španjolskih boraca dala je opširne izjave o sudjelovanju u Španjolskom građanskom ratu, a detaljniji podatci o organiziranju dalmatinskih dobrovoljaca sačuvani su zahvaljujući izjavi Lovre Borovčića Kurira, nekadašnjega tajnika Pokrajinskoga komiteta SKOJ-a za Dalmaciju, a od rujna 1938. člana Pokrajinskoga komiteta KP za Dalmaciju.⁷ Tonči Šitin ističe da je "organizacija punkta za prihvat španjolskih dobrovoljaca i realizacija plana za njihov transport prema Pirinejskom poluotoku bila nesumnjivo najkrupnija politička akcija koju je u siječnju i veljači 1937. poduzelo vodstvo dalmatinske partijske organizacije".⁸

Početak 1936. uhićeno je tehničko i političko vodstvo Komunističke partije za Dalmaciju,⁹ a Lovro Borovčić Kurir je odveden u Zagreb i potom predan Sudu za zaštitu države u Beogradu, gdje je oslobođen "u nedostatku dokaza".¹⁰ Početkom travnja 1936. CK KPJ imenovao je Henrika Znidarčića¹¹ povjerenikom za Dalmaciju dajući mu zadatak da obnovi partijsko rukovodstvo i konsolidira organizaciju. U svibnju je formiran Privremeni pokrajinski komitet, čijim su članovima, osim Znidarčića, postali i Vicko Krstulović, Petar Cević, Ivan Sirišćević i Josip Ružić, a po izbijanju Španjolskoga građanskog rata Komitet je organizirao prikupljanje materijalne pomoći. Nakon povratka u Split Lovro Borovčić Kurir bio je nazočan sastancima spomenutoga Komiteta, iako u tom trenutku nije bio njegov član. U međuvremenu se prva skupina dalmatinskih dragovoljaca (Duje Bašić, Arsen Bartl, Ante Mijač, Ivo Stevinović, Mirko Radočić i Mento Papo) u kolovozu 1936. iz Splita ilegalno prebacila u španjolski grad Alicante, a zatim u Albacete, gdje se nalazila baza međunarodnih brigada kojom su zapovijedali Katalonac André Marty, zapovjednik

⁷ Sibe KVESIĆ, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Lykos, Zagreb, 1960., 21.

⁸ Tonči ŠITIN, "Organizacija punkta za prihvat španjolskih dobrovoljaca i problemi njihova odlaska iz Dalmacije 1937. godine", *Zbornik Španjolska 1936. – 1939.*, 315.

⁹ Pokrajinski komitet za Dalmaciju djelovao je u sastavu: Henrik (Riko) Znidarčić, tajnik, Vicko Krstulović i Petar Cević. Potkraj 1935. u Dalmaciji je bilo oko 530 članova Komunističke partije okupljenih u 112 partijskih ćelija u Splitu, Solinu, Kaštelima, Žrnovnici, Šibeniku, Hvaru, Visu, Korčuli, Preku, Makarskoj i Sinju. M. ĆURIN – N. KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu", 345.

¹⁰ Državni arhiv u Splitu (DAST), f. 194, Zbirka memoarskog gradiva (MG), MG-I/19-4/1, Kurir, Lovre: "O organiziranju dobrovoljaca za Španiju".

¹¹ Henrik Znidarčić Ivanov rođen je 25. veljače 1907. u Splitu. Nakon studenog 1937. napustio je Split i otišao u Francusku, a potom Španjolsku, gdje je, dobivši čin narednika, sudjelovao u građanskom ratu. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA), f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, 1936. – 1939., kut. 4, 46747/37.

za kojeg Hugh Thomas tvrdi da su mu nedostajale sposobnost i humanost,¹² te Talijani Luigi Longo zvani Gallo, inspektor, i Giuseppe di Vittorio zvani Nicoletti, politički komesar. U studenom iste godine pridružili su im se i Božidar Vukušić iz Splita i Milenko Sekula iz Mostara.

U prosincu 1936. u Jugoslaviju se vraća Josip Broz Tito te – nakon obilaska Slovenije i Zagreba¹³ – dana 26. prosinca stiže u Split, o čemu je zapisao sljedeće:

"U Dalmaciji sam se povezao s drugom Čulićem (dentistom) i drugom Treursićem, čiju sam adresu dobio od Gorkića¹⁴ i Muka.¹⁵ Tim drugovima dao sam direktive da, sporazumno s Pokrajinskim komitetom Dalmacije, pažljivo počnu da rade na prikupljanju dobrovoljaca za Španiju. S članovima Pokrajinskog komiteta Dalmacije nisam se susreo jer su se nalazili pod paskom policije, pa sam se plašio provale. Sakupljanje dobrovoljaca u Jugoslaviji trebalo je provesti u potpunoj konspiraciji. Iz Dalmacije sam otputovao direktno u Čehoslovačku, u Prag. U Prag sam doputovao krajem decembra 1936. godine. Ponio sam izvještaj Gorkiću o izvršenom radu. Tada mi je Gorkić prvi put saopštio da je uza upućivanje dobrovoljaca iz Dalmacije u Španiju pripremljena jedna lađa i da je za taj rad, kao dobar poznavalac mora, određen kao rukovodilac Muk, član CK."¹⁶

Nakon kraćeg boravka u Pragu, Tito se vraća u Zagreb i kontaktira s partijskim rukovodstvom oko organizacije odlaska dragovoljaca u Španjolsku. Potkraj siječnja 1937. sastaje se i s Henrikom Znidarčićem, kojemu je dao materijalna sredstva radi pokrivanja troškova transporta. Akcijom je trebalo obuhvatiti ukupno 500 ljudi, i to oko 300 u Crnoj Gori i 200 u Dalmaciji, Zagrebu i Ljubljani, pa ih francuskim brodom "La Corse" iz Marseillea prebaciti u Španjolsku. Znidarčić je obavijestio Lovru Borovčića Kurira o naredbi Centralnog komiteta KPJ:

"... da se sprovede akcija oko sakupljanja dobrovoljaca za odlazak u Španiju" te je "drug Znidaršić rekao da je akcija sakupljanja dobrovoljaca za Španiju ne samo partijska, već ima široki karakter, te da bez aktivne i svestrane angažiranosti pokrajinskog komiteta, ne može

12 H. THOMAS, *Španjolski građanski rat*, I. sv., 353. Thomas također ističe da je u proljeće 1937. baza u Albaceteu postala središtem okupljanja budućeg komunističkog vodstva Istočne Europe. H. THOMAS, *Španjolski građanski rat*, II. sv., 106.

13 Navodno je u tom trenutku u Zagrebu i Ljubljani bilo spremno oko 100 dragovoljaca koji su željeli otići u Španjolsku. T. ŠTIN, "Organizacija punkta za prihvat španjolskih dobrovoljaca", 322.

14 Milan Gorkić bio je tajnik KPJ.

15 Adolf Muk bio je bivši član Politbira CK KPJ.

16 M. ĆURIN – N. KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu", 346. Sastanak Tita s Čulićem i Treursićem održan je u Čulićevoj stomatološkoj ordinaciji u Plinarskoj 4 u splitskom Varošu.

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

nitko drugi da obavi taj ogromni pripremni, propagandni i organizacioni rad, a koji treba da bude potpuno konspirativan. Naglasio je da se pokrajinski komitet mora svestrano angažirati, i da mora rukovoditi samom organizacijom oko odlaska dobrovoljaca. Na istom sastanku (koji je održan u stanu Vicka Sirišćevića) svi članovi komiteta dobili su određene zadatke. Ja sam dobio zaduženje za organizaciju u Splitu. U međuvremenu, kod mene je u Split doputovao i drug Marko Orešković, kojeg je poslao drug Gregorić Pajo, tadašnji član CK KPJ za Hrvatsku... U dogovoru s drugom Znidaršićem poslao sam u Zagreb kod Paje Gregorića druga Dolšek Stanka... da nam Gregorić dade daljnje instrukcije i objašnjenja za organizaciju španskih dobrovoljaca. Od tada je drug Dolšek bio stalna veza između nas. Tom vezom nam je Gregorić poručio da će nam poslati drugove iz Slovenije i iz Zagreba, koji će zajedno s nama krenuti za Španiju. Koliko se sjećam bilo ih je oko trideset. Pored organizacije u samom Splitu, odlazio sam nekoliko puta u Sinj, Šibenik, Vodice, Omiš, Trogir, kao i u još neka druga mjesta. U neka mjesta sam vodio i druga Marka Oreškovića... Sve pripreme u Splitu i ostalim mjestima trajale su skoro dva mjeseca... za pomoć sam dobio drugove Berislava Kukoča, Srečka Reića,¹⁷ Ante Roje, Marić Vjeko i još neki drugovi. Sa svim grupama i njihovim rukovodiocima održavali smo sastanke radi upoznavanja njih samih i motivima kojima se rukovode za odlazak u Španiju, kao da ih upoznamo s međunarodnom političkom situacijom i teškoćama koje im predstoje, kao i da odlaze u prve redove međunarodnog proleterijata i antifašističkih snaga. Na tim sastancima su dobivali upute za daljnji rad i proširenje svojih grupa. Uz organiziranje dobrovoljaca, bilo je potrebno pronaći i angažirati brodove koji će nas prebaciti do glavnog broda. U vezi s tim obratili smo se drugu Gazin Ferdi¹⁸ u Dugom Ratu, koji je već ranije s nama održavao partijsku vezu, a pošto je on znao Jurin Jeru, našeg simpatizera iz Krila-Jesenice, koji je bio mornar na brodu u vlasništvu Marčić Marina. Trabakul je nosio ime 'Morska zvizda'. Jurin Jere je organizirao sastanak između Gazin Ferde i Marčić Marina, na kojemu su se dogovorili da nam Marčić stavi brod na raspolaganje, uz novčanu naknadu, o čemu je pokrajinski komitet vodio do

¹⁷ Srećko Reić Petica rođen je 1914. u Splitu. Članom KPJ postaje 1933., a u NOB stupa 1941. godine. Nakon likvidacije Ferde Gazina, preuzima zapovijedanje Mosorskim partizanskim odredom. Narodnim herojem proglašen je 24. srpnja 1953., a nakon Drugog svjetskog rata obnašao je dužnost pukovnika JNA. Blanka MATKOVIĆ - Josip DUKIĆ, *Dugopoljski žrtvoslov*, Općina Dugopolje, Dugopolje, 2011., 18, 20.

¹⁸ Ferdo Gazin rođen je 1909. u Puli, a po struci je bio dipl. ekonomist. Prije početka Drugog svjetskog rata bio je pričuvni časnik vojske Kraljevine Jugoslavije, a 1941. postaje organizatorom ustanka u Donjim Poljcima i članom Kotarskog komiteta KPH Omiš. Vinko Barbarić ističe da je Gazin do kraja bio odan Komunističkoj partiji te dobar poznavatelj marksizma. U veljači 1942. Gazin preuzima zapovijedanje Mosorskim partizanskim odredom. Nakon dezertiranja nekoliko pripadnika odreda i odluke zapovjedništva o raspuštanju istog, rukovodstvo odreda predano je vojnom sudu i Gazin je strijeljan. B. MATKOVIĆ - J. DUKIĆ, *Dugopoljski žrtvoslov*, 18, 20 - 21.

kraja brigu. Osim ovog bio je angažiran i drugi brod, vlasništvo Vuković Stipe iz Krila-Jesenice... Brodovi koji su nam bili na raspolaganju trebali su nas odvesti do pola puta između Brača i Hvara, gdje smo se trebali sresti s brodom koji je dolazio iz Boke Kotorske, a koji je trebao da nas direktno odvede u Španiju. Taj se brod zvao 'Le Corse' (!)... dogovorio sam s drugom Znidaršićem da ćemo krenuti u nedjelju 1. marta 1937. godine, oko 20 sati, kako bi se moglo po mraku dopremiti drugove do broda. Jedno mjesto odlaska je bilo punta iz Strožanca, a drugo punta Rata u Poljudu u Splitu.¹⁹ Ja sam trebao da se ukrcam na brod 'Morska zvizda' u Strožancu, na koji su se isto tako trebali ukrcati i drugovi iz Ljubljane i Zagreba, kao i još 60 drugova iz Splita i okolice. Te nedjelje 1. marta u Splitu je gostovao nogometni klub 'BATA' i odigrao nogometnu utakmicu s radničkim klubom 'Split'. Kako je već ranije dogovoreno, svi drugovi iz Ljubljane i Zagreba doputovali su dan ranije, navodno kao kibici nogometnog kluba 'Bata'. Za njihovo prihvatanje bili su određeni: Reić Srećko, Vjeko Kuzmanić i Armando Paparella, a za vezu kao i pomoć oko smještaja: Bero Kukoč i Roko Perasić. Za jedan dio njih javka je bila ispred 'Croatie', a za druge ispred gostionice 'Orijent' čiji je vlasnik bio Vuković Ivan, član KPJ. Na javku su se trebali javiti samo rukovodioci grupe, a prema ranijem dogovoru. Po njihovom dolasku odmah je dogovorena stalna veza između njih i rukovodstva organizacije, sve do ukrcavanja na brod. Kako je sve bilo određeno, svi koji su doputovali izvana otišli su na utakmicu, a par sati po završetku utakmice bio je dogovoren sastanak za odlazak. Split je vrvio od sastanaka. Osim te nogometne utakmice, u Splitu se održao dan ranije i sindikalni ples za koji je policija angažirala dio svojih poznatih i nepoznatih agenata, i držala veliki dio svojih snaga u pripremnosti radi eventualnih političkih akcija na plesu, a što je doprinijelo našoj stvari, jer nisu mogli dovoljno pažnje posvetiti drugim zadacima što smo mi maksimalno iskoristili. Određenog dana, tj. 1. marta puhalo je jako jugo, tako da kad smo došli u Strožanac morali smo donijeti odluku da se te večeri ne može otputovati. Odmah smo odredili da Splićani odu kući, te da sutra u isti sat i na isti način dođu u Strožanac. Drugove iz Ljubljane i Zagreba smjestili smo po raznim kućama, i uz njih ostavili po jednog rukovodioca iz Splita. Brod koji je dolazio iz Šibenika, trebao je otputovati nekoliko sati ranije kako bi na vrijeme došao na određeno mjesto između Brača i Hvara, tj. do broda koji nas je trebao prihvatiti. Obzirom na tako jako jugo, bio

¹⁹ Preostale tri skupine krenule su iz Primoštena, Piska i Starog Grada na Hvaru. Organizacijom ukrcaja rukovodili su Petar Cecić za skupinu iz Makarske, Marko Bilač za šibensku skupinu, Josip Treursić za dragovoljce iz Stobreča i Vice Buljan za sinjsku skupinu. U šibenskoj skupini okupilo se oko 80 ljudi, splitskoj (zajedno s oko 30 dobrovoljaca iz Zagreba i Ljubljane) 156 osoba, a skupina Livnjaka, Sinjana i Makarana brojila je 15-ak pripadnika. Odazvalo se i 20-ak Solinjana te 10 do 15 Hvarana. Oni iz Livna, Sinja i Makarske čekali su u Pisku, no nakon obavijesti da akcija nije uspjela, vratili su se kućama, gdje su uhićeni i saslušani. U Splitu je vođen sudski proces protiv Livnjaka, a trojica su kažnjena zabranom dolaska u Split na 5 godina. M. ČURIN – N. KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu", 347 – 349.

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

je prisiljen da pred noć stane uz obalu, gdje je more bilo mirnije i da iskrca drugove, koji su bili na njemu. To je bilo negdje kraj Primoštena. Oni su tada krenuli pješice prema Splitu, ali su ih žandari primijetili i jedan dio odveli na saslušanje. Svi su izjavili da su krenuli u Split kao kibici radničkog kluba 'Split'. Opravdanje je bilo vjerojatno i svi su bili pušteni i nastavili put do Splita. Kada je taj događaj saznao vlasnik drugog broda, koji nam je bio na raspolaganju, a čiji je vlasnik bio Vuković Stipe, on je otkazao brod koji je trebao krenuti iz Punte Rata u Poljudu. Za taj je brod bio zadužen Bepo Treursić i Vjeko Marić. Usljed otkazivanja tog broda, kao i elementarnih nepogoda, morali smo na brzinu izvršiti reorganizaciju. Ljude smo morali vraćati i smještati da prenoće, te čekati drugi dan ako nam popuštanje vjetera i mirnije more omogućí odlazak. Dogovorio sam se s Znidaršićem da što veći broj ljudi ukrcao na taj jedini preostali brod. Sutradan je također puhalo jako jugo, tako da smo dvojili u odlukama. Odlučili smo da povedemo drugove u Strožanac, kao i dan ranije te da se na licu mjesta donese konačna odluka. Odlazeći za Strožanac, sreo sam na putu vlasnika broda, koji mi je bez kolebanja rekao: 'Druže Lovro, danas je nemoguće otputovati jer je jako jugo i svi ćete se utopiti'. Pošto su već svi drugovi bili upućeni u Strožanac na određeno mjesto za ukrcaj, nije mi preostalo nego da ga pištoljem prisilim da ide ispred mene. U toku puta do Strožanca uspio sam da mu kažem kako moramo otputovati jer je to posljednji dan koji je ugovoren za sastanak s glavnim brodom. Kad smo stigli u Strožanac, jugo je djelomično popustilo, ali se na određenom mjestu ipak nismo mogli ukrcati, te smo u dogovoru s kapetanom broda otišli do Sv. Martina gdje smo se i ukrkali, oko 22 sata. Tada, a još i danas mi je čudno kako nismo bili opaženi od žandara, jer je 156 ljudi išlo po kršu i vinogradima, po obrađenim vrtovima cca 10 kilometara... Sastanak s glavnim brodom je bio ugovoren do 1 sat iza ponoći. Stigli smo nešto ranije, ali brod nismo mogli pronaći. Oko 4 sata izjutra odlučili smo da se iskrcao na ugovoreno mjesto u uvalu Maslinovo, nekoliko kilometara od Milne na Braču. Sve odluke koje sam donosio na putu, savjetovao sam se s Markom Oreškovićem koji je bio na brodu. Čim smo se iskrkali i smjestili, tako da bismo bili teže opaženi, uputili smo Jeru Jurina i Bepa Treursića u Split brodom, da se dogovore sa Znidaršićem što da dalje radimo u nastaloj situaciji. Poslije njihovog odlaska održali smo sastanak i drugovima naglasili u kakvoj se situaciji nalazimo. Upozorili da je panika strana onima koji odlaze da se bore u Španiju. Postavili smo straže na obližnje vrhove. Čekajući odgovor iz Splita, oko 15 sati poslije podne bili smo od straže upozoreni da su zapazili žandare koji se približavaju s nekoliko strana s puškama 'na gotovs'. Mi smo imali naređenje da se ne suprotstavljamo organima vlasti, pa smo žandare mirno sačekali. Prije toga su se naše straže povukle do nas. Malo iza toga su se pojavili žandari, koji su odmah otvorili puščanu vatru poviše naših glava. S mora se pojavio financijski brod 'Oplenac' na kojem je bilo dvadesetak naoružanih žandara i desetak policijskih agenata. Agenti su se iskrkali, a žandari ostali na brodu s uperenim

puškama prema nama. Neke drugove su odmah počeli mlatiti i iza toga nas ukrcali na brod 'Oplenac'.²⁰ U sumrak brod je krenuo prema Splitu... Nakon malo vremena agenti su mene tražili vičući: Kurir Lovre. Kada sam se javio, odveli su me u kabinu, gdje sam među nekoliko glavnih splitskih agenata opazio i šefa javne bezbednosti za Primorsku banovinu, Horvata. Stavili su mi lisice na ruke i tražili da priznam da sam ja organizator. Pošto sam sve negirao, Horvat me je pitao kako je došlo do toga da sam i ja među njima, te kako sam bio obuhvaćen. Pošto je priča već ranije bila inkonstruirana, rekao sam da mi je prišao jedan čovjek (čak sam ga i opisao) te da mi je rekao da zna da sam bio u Beogradu pred sudom za zaštitu države i otvoreno mi predložio odlazak u Španiju... Poslije pola noći iskrcali su nas u Splitu i smjestili u skladište carinarnice... Međutim, ljudi u Splitu su već bili doznali gdje se nalazimo, te su nam na razne načine slali hranu, a žene su demonstrirale ispred carinarnice... Sljedeću večer su nas premjestili u policijski zatvor, a pošto tamo nije bilo dovoljno prostora, jedan dio su odveli u općinski zatvor. Prvih par dana smo uspostavili vezu s partijskom organizacijom i dobivali upute kako usmjeriti istragu. Bilo nam je poručeno da treba stvar organizacije priznati da bi dobila legalnost i da bi se time izolirala partijska organizacija. Policijska istraga je trajala cca 15 dana. U toku istrage drugove iz Zagreba i Ljubljane policija je vraćala u mjesta odakle su i došli... Nas nekoliko, koje je policija smatrala organizatorima, a za koje je imala izvjesne osnove za otvaranje sudskog postupka, predala je sudu. To su bili: Bilač Marko, Treursić Vjeko (greškom umjesto brata Joze), Marić Vjeko, Narčić Martin – vlasnik broda, Jurin Jere – kapetan broda, Bilić Ante – motorist broda i ja, Borovčić Kurir Lovro. U nedostatku dokaza (barem je tako motivirano) nakon šest nedjelja bili smo pušteni na slobodu. Po izlasku iz zatvora odmah sam poslao Dolšak Stanka u Zagreb k drugu Paji Gregoriću. On nam je poručio da nastavimo s otpremanjem dobrovoljaca za Španiju, i to preko veze iz Zagreba. Preko te veze poslao sam drugove Tomić Ivana iz Splita, Cinotija iz Trogira, Fabjanac Fabjana i Jozu Dumanića iz Splita. Ova dvojica su se vratila iz Zagreba jer je veza bila provaljena. Osim toga, direktno iz Splita, brodom vlasništva ing. Nikole Ferića otpremio sam Dida Demaja i još nekolicinu drugova, čijih imena se više ne sjećam. Iako je ova akcija propala, uvjeren sam, a što je i opća ocjena, da je bila dobro organizirana i da je ovako masovnu organizaciju širom cijele Dalmacije, mogla izvršiti samo jaka partijska organizacija koja je imala svestranu podršku radničke klase i velikog dijela seljaka i građana... Zbog nedolaska glavnog broda 'Le Corse' (!) koji nas je trebao prebaciti, propala je ova akcija..."²¹

²⁰ Prema izvješću Sreskog načelstva u Novskoj, Odjeljka za državnu zaštitu Kraljevske banske uprave Savske banovine od 8. travnja 1937., na Braču je uhićeno 145 dobrovoljaca. HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, 10592/37.

²¹ Državni arhiv u Splitu (DAST), f. 194, Zbirka memoarskog gradiva (MG), MG-I/19-4/1, Kurir,

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

"La Corse", brod kojim su doputovali Adolf Muk i Anton Franović, instruktor CK KPJ, krenuo je 24. ili 25. veljače 1937. iz Ajaccia na Korzici te 28. veljače stigao pred splitsku luku, gdje je istaknuo dva crvena fenjera kao ugovoreni znak. Nakon jednog sata čekanja, brod se zbog nevremena sklonio u luku Staroga Grada na Hvaru, gdje je ostao do noći 2. ožujka, kada se ponovo pojavio na istom mjestu. S obzirom da se u dogovoreno vrijeme nitko nije pojavio, brod je krenuo u Crnogorsko primorje radi ukrcaja crnogorskih dobrovoljaca. Ondje je, prema riječima Lovre Borovčića Kurira, bio "provaljen".²² Tako je okončana prva ozbiljnija i šira partijska aktivnost članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju, o čijem je neuspjehu Henrik Znidarčić obavijestio CK KPJ u Parizu.²³ Na temelju iskaza Antona Franovića beogradskoj policiji 8. ožujka 1937., uprava policije u Splitu podnijela je kaznenu prijavu, zbog čega su uhićeni članovi Pokrajinskog komiteta KP za Dalmaciju te ostali istaknuti komunisti, čija je imena Franović naveo:²⁴ Henrik Znidarčić, Petar Cević, Vicko Krstulović, Berislav Kukoč, Ivan Sirišević, Ante Jelaska, Marko Bilač, Vjeko Ivanišević, Ilija Čolović, Josip Poduje, Ivan Vuković, Jozo Kljaković-Gašpić, Vlade Boban, Drago Gizdić, Marija Čorić i Lukre Danijelović. Optuženi su negirali navode optužnice, a nakon provedene istrage svi su oslobođeni zbog nedostatka dokaza.

III. SJEĆANJA DALMATINACA NA ŠPANJOLSKI GRAĐANSKI RAT

Za razliku od Ivana Lukina iz Malog Iža, koji se 1936. nalazio u Barceloni, gdje je pristupio postrojbama socijalista i komunista "Unificados" te sudjelovao u borbama kod Barcelone, Huesca, Tasdienta, Belchite, Morelly, Ebre,²⁵ brojni Dalmatinci

Lovre: "O organiziranju dobrovoljaca za Španiju".

22 M. ĆURIN – N. KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu", 348. DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Kurir, Lovre, "O organiziranju dobrovoljaca za Španiju". Ridley navodi da je dogovoreno mjesto ukrcaja u Crnoj Gori bilo nedaleko Miločera, ljetne rezidencije kneza Pavla koju je čuvala policija. Ona je primijetila okupljanje ljudi na susjednom brdu, a sumnjiv joj je bio i veći broj čamaca na veslanje kojima su dobrovoljci trebali biti prebačeni na "La Corse". Jasper Godwin RIDLEY, *Tito*, Prometej, Zagreb, 2000., 144. Šitin ističe da je "La Corse" mimo dogovora zbog nevremena uplovio u budvansku luku, gdje su ga presreli vojni brodovi iz Tivta. T. ŠITIN, "Organizacija punkta za prihvata španjolskih dobrovoljaca", 331.

23 M. ĆURIN – N. KUJUNDŽIĆ, "Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu", 350.

24 Šitin navodi da su mučenjima u beogradskoj "Glavnjači" podlegli Franović, osuđen na pet godina zatvora, te Muk, koji je osuđen na deset godina robije i zbog izdaje isključen iz redova KPJ. T. ŠITIN, "Organizacija punkta za prihvata španjolskih dobrovoljaca", 331 – 332.

25 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Lukin, Ivan: "Sjećanje na španski građanski rat".

pristigli su u Španjolsku iz zapadnoeuropskih zemalja, uglavnom Francuske i Belgije, gdje su godinama živjeli i radili.

Ćiril Dropuljić iz Prološca Donjeg, član KPJ od 1936., živio je u Parizu pod imenom Michel Dropoulitch te obnašao dužnost potpredsjednika "Udruženja jugoslavenskih emigranata u Francuskoj i Belgiji". O djelatnostima tog udruženja nakon izbijanja Španjolskog građanskog rata svjedoči sljedeće:

"Kada je Franco u Španiji digao pobunu 18. VII. 1936. godine mi smo se odmah dali na posao. Okupili smo naše zemljake, održali zborove na kojima smo tražili pomoć za Španiju u novcu i materijalu, te pozivali dobrovoljce da odlaze u Španiju da pomognu oružjem u ruci obraniti Španjolsku republiku od fašizma... U cilju što veće pomoći održavali su se masovni skupovi i mitinzi u čitavoj Francuskoj na kojim se zahtijevalo od vlade i narodnog fronta, da se pruži pomoć republici Španiji, u oružju, novcu i materijalu... Učestale su povorke pariškim ulicama. Radnici su nosili zastave Španije i kape milicionera izvikujući razne parole. Nas oko 20-ak se sakupilo u sindikalnim prostorijama u Grange au Belle u Cgt-u u Parizu... Toga dana kad smo se okupili, stajao je pred nama mlad čovjek u kožnoj jakni koji je došao iz SSSR. To je bio Kurt – Vladimir Majer.²⁶ Mene je i moju grupu predstavila Kurtu jedna drugarica, tako se je moja grupa pridružila njihovoj, gdje nas je bilo oko 60. Budući da smo bili istomišljenici, dogovarali smo se o odlasku u Španiju. Kurt je meni rekao da ću se radi veće konspiracije od tada zvati španskim imenom Garcija. Spremali smo odlazak u Španiju gdje smo i pošli 20. X. 1936. g. Putovali smo vlakom. Dogovorili smo se u detalje kako da se prebacimo preko granice i gdje da se sastanemo, dok smo u vlaku izbjegavali suviše međusobne razgovore da ne bismo svratili na sebe pažnju ostalih putnika. Vlakom smo doputovali do Perpignana, odakle smo za Španiju otputovali autobusom. Vozeći se preko Pirineja, na putu nam je Kurt rekao da kad dođemo na granicu, nitko ne treba odgovarati na pitanja francuskih žandara, jer da će on govoriti u ime svih, a ja da prevodim na francuski, gdje ćemo im reći svrhu našeg putovanja. Nitko od nas nije imao legitimacije nego Kurt kao njemački turist i ja. Na granici su nas zaustavili žandari. Pitali su nas: 'Tko ste i kamo idete?' Ja sam odmah odgovorio da su to turisti i da ih ja vodim u Barcelonu. Pokazao sam svoju legitimaciju i tako su nas propuštali. Kada smo prešli granicu, a još nismo bili stigli do španske karaule, zapjevali smo Internacionalu. Došli smo do straže na španjolskoj karauli. Čim smo izišli iz autobusa, grlili smo se i ljubili sa Guardijom Civil. Častili su nas pićem i lijepo dočekali. Ja sam znao samo nešto španjolski govoriti, pak sam se

²⁶ Vladimir Majer zvani Kurt rođen je 1911. u Sisku i bio je Židov. U Španjolsku je stigao iz Sovjetskog Saveza 20. listopada 1936. Umro je 1943. u Otočcu. DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, "Primjedbe na spisak bivših jugoslavenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske", 2.

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

sporazumijevao s njima govoreći nešto španjolski, a većinom francuski, tako sam se sporazumijevao s Kataloncima i prevodio našima. Tu smo se kratko vrijeme zadržali i nastavili smo put niz obronke Pirinejskog masiva. Pjesma se stalno orila i veselju nije bilo kraja. Tu sam prvi put osjetio da se nalazim na slobodi i slobodnoj zemlji, novoj domovini Španiji... Po dolasku u Figueras, u toj tvrđavi²⁷ naišli smo jednu manju grupu naših Jugoslavena, oni su došli pred nama. Među njima je bilo najviše onih koji su došli iz Belgije... Tu sve na okupu pozdravio nas je Žak Duclos, član CK KP Francuske i još jedan, koji je također bio član CK i narodni poslanik. Držali su nam govor i dali sugestije za rad na vojnom i političkom polju. Nakon toga sastali smo se: Kurt, Mihail (Bugar), Olari iz Besarabije i ja. Na tom sastanku smo zaključili da formirano 'Balkansku četvu',²⁸ da organiziramo politički rad u jedinicama, kao i 'zidne novine'. Nas četvorica smo se natjecali i davali svoje prijedloge. Ja sam predložio da zidnim novinama damo naslov 'Smrt fašizmu'. Ovaj prijedlog je i usvojen. Odredili smo Milana Zelena²⁹ za komandira, koji je organizirao četvu i uvježbavao nas vojnički jer je među nama bilo mnogo onih koji nisu uopće vojsku služili, među kojima sam bio i ja. Budući da se radilo o dosta nevjешtim vojnicima, a i politički prilično neizgrađenima, organizirali smo intenzivan vojnički i politički rad među njima. Ova naša 'četa' bila je jezgro buduće 'balkanske' čete koja se naknadno formirala u Albacete, koja je ujedno i prva i do tada jedina 'balkanska četa'. Ona je bila u sastavu bataljona 'Ernest Helman' 12. internacionalne brigade 45. divizije španjolske republikanske armije... Ostali smo kratko vrijeme u tvrđavi Figueras. Napuštajući ovu varoš, narod nas je oduševljeno i srdačno pozdravljao... Na stanici se okupila masa svijeta koja je poklicima ispratila naš odlazak u Barcelonu i dalje na jug... Dolaskom u Barcelonu dočekali su nas milicionari i masa svijeta sa velikim oduševljenjem. Odvedeni smo u jedan od najljepših hotela u Barceloni, gdje su nam spremili dobar ručak... Nakon veselja i pjesme na tom ručku trebali smo se postrojiti i tako u stroju promarširali smo centrom grada preko promenada de garcia... Iz Barcelone smo upućeni vlakom prema jugu... Nakon kraćeg zadržavanja u Valenciji ukrcali smo se u vlak kojim smo se

27 Prilikom obilaska tvrđave novopridošla skupina dragovoljaca opazila je lokve krvi po zemlji i krvave tragove po zidovima. Rečeno im je da je u tvrđavi bio smješten garnizon vojne postrojbe koja se pobunila protiv Republike, a pobuna je ugušena. DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dropuljić, Ćiril: "Sjećanje na španski građanski rat", 20.

28 Kraljevsko poslanstvo u Madridu obavijestilo je potkraj 1936. Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije o formiranju "Jugoslavenske čete" u Španjolskoj. HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 1, 38029/36.

29 Milan Zelen rođen je 1900. u Glamoču. U Španjolsku je stigao iz Belgije 20. listopada 1936. godine. Poginuo je 20. studenog 1936. ispred zgrade francuskog konzulata u Madridu. DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, "Primjedbe na spisak bivših jugoslavenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske", 4.

uputili na sjeverozapad u Albacete, gdje je bila baza internacionalnih brigada... Dolaskom u Albacete u novembru 1936. našli smo se sa dobrovoljcima iz Francuske, Engleske, Njemačke, Italije, Poljske i drugih zemalja. Našli smo i dosta Jugoslavena... Tu je formirana 12. internacionalna brigada, sastavljena od tri bataljona: 'Ernst Thelman', 'Garibaldi' i 'Dombrowsky'. Za komandanta brigade imenovan je drug Zalta Mate 'General Lukač', porijeklom Mađar. Za političkog komesara brigade imenovan je Hanz Beimler, porijeklom Nijemac. Tom prilikom formirana je i prva 'Balkanska četa'... a pripadala je bataljonu Thelman... Za komandira Balkanske čete imenovan je drug Astomoto – Bugarin, a politički komesar drug Romanić – Jugoslaven. Tako organizirani upućeni smo vlakom prema sjeverozapadu na madridski front. Negdje na pola puta, iskricali smo se iz voza, gdje smo u jednom polju proveli čitav dan u vježbi. Predveče smo ukrcani u kamione, čim nam je bilo jasno da front nije daleko i da ćemo se brzo sukobiti sa neprijateljem... Iskricali smo se u mjesto zvano San Martin de la Vega koje je smješteno jugoistočno od Madrida. Tu smo se dobro odmorili i nahranili, odložili naš civilni prtljag, a obukli sivo-zelena vojnička odijela. Simbol na kapi nam je bio crvena zvijezda petokraka..."³⁰

Dropuljić se osvrnuo i na madridsku bitku kod Sveučilišnog grada:

"Uskoro smo stigli u Casos del Campo – čuveni park Madrida i Ciudad Universitario – studentski grad. Tu je 12. brigada zaposjela položaje u nekim zgradama i kućama na Casos del Campo kod El Puante de los Franseses, kod rijeke Mamanores. Ove položaje je držala 11. brigada. Vodile su se borbe prsa o prsa i bilo je mrtvih vojnika na obje strane. Borba se vodila za svaki sprat, ulicu i trg. Fašiste smo istjerali iz tih kuća, potom su oni nas. Tako je taj blok kuća, raznih radionica, vatrogasni dom i parni mlin prelazio nekoliko puta iz ruke u ruku. U jednom naletu bili smo ispod la Clinicas u Ciudad Universitario, gdje se neprijatelj bio u zgradi učvrstio i mi ga nismo mogli istjerati, jer nismo imali teško naoružanje, a samim puškama se to nije dalo učiniti. Tu su se fašisti nalazili na katu, a mi ispod njih u prizemlju. Naša 12. brigada je došla na front na Casos del Campo 10. XI. 1936. g. Bataljon Thelman je zaposjeo položaje na lijevom krilu, a na njegovom lijevom dijelu se nalazila balkanska četa. Sasvim lijevo na kraju nalazio se moj vod, čiji je komandir bio Kristov... Prilikom povlačenja naša četa se zaustavila u šumi kod Casa del Campo, u jednoj dolinici uz rijeku Mausenores. Tu smo odlučili da moramo spriječiti daljnji prodor neprijatelja. Dok smo odlučivali o kontranapadu s ciljem da ponovo zauzmemo izgubljene položaje, začuli smo tutanj tenkova i auta koji su vukli topove. To su bili naši tenkovi i topovi koji su stigli iz Sovjetskog Saveza... Neprijatelj je panično počeo da bježi, ali ih je malo

³⁰ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dropuljić, Ćiril: "Sjećanje na španski građanski rat".

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

uspjelo pobjeći ispod vatre našeg oružja. Dakle, mi smo im se ubrzo osvetili i dug naplatili mnogo većim njihovim žrtvama. Nakon što smo neprijatelja potukli, ponovo smo zauzeli prvobitni položaj, na kojem smo pronašli naše poginule drugove i sa posljednjim počastima sahranili..."³¹

Manji broj dobrovoljaca, poput Ivana Puharića³² iz Puharića kraj Makarske i Tome Babina iz Preka kraj Zadra, u Španjolsku su pristigli iz Sovjetskog Saveza odnosno Sjedinjenih Američkih Država. Nekolicina njih krenula je u Španjolsku iz dalmatinskih naselja, uglavnom samostalno ili u manjim skupinama. Petar Levantin iz Metkovića, koji je poginuo 1937. kod Madrida, uputio se iz Metkovića, a ukrcao se na brod u Dubrovniku,³³ kao i Božidar Vukušić iz Splita, koji se u Dubrovniku ukrcao na brod "Kostrena" kao slijepi putnik.³⁴ Ante Matoš iz Kijeva otišao je u Španjolsku iz Solina.³⁵

Duje Bašić iz Prugova nalazio se u trenutku izbijanja Španjolskoga građanskog rata u Splitu, gdje je "uhvatio" vezu sa španjolskim trgovačkim predstavništvom i sa skupinom dragovoljaca u kojoj su bili Arsen Bartl, Ante Mijač, Mento Papo i Mirko Radočić, skrivenom na brodu "Vis", u ljeto 1936. otplovio u Španjolsku. Bašić navodi da su:

"... do Alicante putovali sedam dana. Odmah čim smo prošli Mesinski kanal i ušli u Sredozemlje, počeli su nas stalno nadlijetati vjerojatno talijanski avioni, koji su se spuštali do samog broda, na osnovu čega pretpostavljam da su snimali brod znajući da ide za Španiju. Kada smo došli pred Alicante, vidjeli smo mnogo ratnih brodova sa talijanskim, francuskim, njemačkim i engleskim zastavama, koji su blokirali luku... U prolazu smo vidjeli i jedan brod sa ruskom zastavom, čiju je posadu moja grupa srdačno pozdravljala sa uzvicima 'živio SSSR!'... Kad je brod pristao u luku, na njega je stupio jedan milicioner anarhističkog sindikata. Mi smo njemu izjavili da smo slijepi putnici i da ćemo se tu iskrcati, te da namjeravamo ostati u Španiji. Milicioner je o našoj namjeri obavijestio kontrolore iz lučkih vlasti koji su došli da pregledaju brod. Vjerojatno ih je kapetan

31 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dropuljić, Ćiril: "Sjećanje na španski građanski rat".

32 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dopis Općinskog komiteta SKH Makarska, br. 06-84/1-66, Makarska, 15. 6. 1966. Puharić se vratio u Jugoslaviju 1941., a strijeljali su ga 1943. partizani na Hvaru, navodno zbog izdaje.

33 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dopis Općinskog komiteta SKH Metković, br. 01-146/66, Metković, 30. 6. 1966.

34 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Vukušić, Božidar: "Sjećanja na španski građanski rat".

35 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dopis Općinskog komiteta SKH Knin, br. 013-128/1-66, 24. 6. 1966.

broda upoznao tko smo mi i što namjeravamo. Oni su nakon pregleda broda prišli k nama, mi smo ih upoznali da se tu iskrcavamo, oni su nas prebrojili i povelj sa sobom u njihovu kancelariju. U kancelariji smo lijepo primljeni. Tu su nas upoznali o njihovom narodnom frontu, o tom tko ga sve sačinjava i t.d. Uzeli su od nas osnovne podatke, a nakon toga su tražili da se izjasnimo koju partiju simpatiziramo. Mi smo im rekli da nismo organizirani i da ne pripadamo ni jednoj partiji, ali da mi želimo ići kod KP Španije, jer da nju najviše simpatiziramo. Osjetili smo da im to nije bilo baš drago čuti, ali su nas ipak uputili u Mjesni komitet Alicante. Kad smo došli u Komitet, vrlo lijepo su nas primili i s nama razgovarali. Iz Komiteta su nas uputili u jednu kasarnu, gdje smo stupili u jedinicu. U kasarni su nas upoznali o situaciji koja vlada u gradu. Doznali smo da je u gradu bilo fašista sa kojima su se antifašisti obračunavali i uveli red u mjesto.

Dolaskom u Španiju stupio sam u jedinicu zvanu 'Cinto Regimento'. Čim se je popunio moj bataljon, upućeni smo na front. Ovdje bih još jedno spomenuo a to je, da nas je u kasarni dočekala jedna žena koja se predstavila kao komesar kasarne. Ona je obavijestila svoje zemljake u kasarni tko smo mi i zašto smo došli iz Jugoslavije u Španiju. Osjetili smo da su prisutni bili oduševljeni onim što im je ona rekla o nama, te su nas oduševljeno posmatrali. U kasarni smo se sreli sa jednim Jugoslavenom po imenu Luka koji nam je rekao da je od Imotskog i da je došao iz Alžira. Nakon 15-20 dana boravka u Alicante upućeni smo uz Albacetu, gdje je kasnije bila baza interbrigade. Iz Albacete moja jedinica je upućena na front, a mi Jugoslaveni smo ostali u Albaceti, gdje su nas spojili sa drugim Jugoslavenima s namjerom da s nama formiraju posebnu jedinicu. Kada se skupio jedan broj Jugoslavena i drugih dobrovoljaca iz balkanskih država, formirana je balkanska četa. Tada sam upoznao druga Faina, kao još neke druge. Iz Barcelone je došao transport internacionalaca, s kojima je bilo mnogo Jugoslavena kojima smo se mi posebno obradovali. Tu nas se okupilo 120 Jugoslavena. Upoznao sam se sa mnogima koje do tada nisam poznao kao što su Pelosa, Kurta, zatim drug Dropuljić Ćiro sa dosta njegovih Imočana,³⁶ koji su mi postali najbliži jer smo se osjećali zemljacima i susjedima. Naša balkanska četa je bila u sastavu bataljona 'Thelman' u 11-oj brigadi. Komandir čete, sjećam se, bio je drug Kristof, a komandir mog voda bio je drug Pelosa.³⁷

Bašić dalje navodi da je sudjelovao u bitkama na Madridskom bojištu, a najveći broj pripadnika njegove postrojbe poginuo je u borbama kod sveučilišne četvrti, gdje je Bašić ranjen u glavu. Po izlasku iz bolnice nije se vratio u svoju postrojbu, već je preuzeo obnašanje "povjerljivih dužnosti". Određeno vrijeme proveo je na službi u

³⁶ Bašić ističe da se radilo o 40-ak Imočana, uglavnom pristiglih iz francuskih i belgijskih rudnika.

³⁷ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bašić, Duje: "Sjećanje na španski građanski rat".

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

artiljerijskoj bateriji "Kolarov", u kojoj je služio i Henrik Znidarčić. Nakon povlačenja s bojišta, u siječnju 1939. Bašić je stupio u republikansku vojsku u Fingaresu, odakle su postrojbe krenule prema Barceloni. No, kako je Barcelona bila ugrožena od Francovih postrojbi, a Bašićeva postrojba nenaoružana, krenuli su – svjedoči on – prema nekom manjem mjestu sjeverno od Barcelone u kojem:

"... smo trebali srediti i organizirati jedinice i sačekati na oružje. Sjećam se da sam tada određen u jedinicu čiji je komandant bio Peko Dapčević. Drugi dan boravka u ovom mjestu bivši artiljerici, tenkisti i protuavionci, među kojima sam bio i ja, povučeni smo natrag u Fingaresa. Ostali drugovi pješadijci su ostali na terenu u tom mjestu. U Fugaresu smo od Martija i drugih rukovodilaca i predstavnika španskih vlasti dobili zadatak da se naoružamo pješadijskim naoružanjem sa zadatkom da razoružavamo bez opomene sve španske vojnike, koji se neorganizirano povlače prema francuskoj granici, jer se na njih sumnjalo kao na petokolonaše. Dobili smo naređenje da svakog onog tko nam se suprotstavi na licu mjesta ubijemo. Ta budnost nam je bila potrebna radi našeg lakšeg i organiziranog povlačenja kako vojske i civilnog stanovništva tako i drugih potrebnih stvari. Sjećam se da je 50-ak kamiona prešlo natovarenih zlatom. To su bile u stvari trezorske rezerve republikanske vlade. Mi smo u potpunosti izvršili zadatak i osigurali uredno povlačenje ljudstva i materijala preko španjolsko-francuske granice. Ovaj zadatak nam je trajao od januara do 9. februara 1939. kada smo i mi prešli granicu..."³⁸

Među Dalmatincima uhićenima početkom ožujka 1937. nalazio se i Blaž Šabić.³⁹ On se nakon puštanja iz zatvora skrio na brod "Anton" kojim je otplovio u Tunis, gdje je i pritvoren, a zatim prebačen u Marseille. Predstavivši se jugoslavenskom konzulu kao nezaposleni radnik, uspijeva dobiti privremenu dozvolu boravka te se ukrcava na nizozemski brod kojim odlazi u Španjolsku, gdje postaje pripadnikom protutenkovske baterije "Petar Miletić" kojom su zapovijedali Mirko Kovačević i politički komesar Branko Krsmanović, a zatim postrojbe "Stjepan Radić". Sudjelovao je u borbama na Teruelu, madridskom bojištu i Bruneti. Nakon povlačenja iz Španjolske zatvoren je u francuskom logoru Argeles sul Mer, a nakon tri mjeseca prebačen je u Gurs, odakle je pobjegao u Bordeaux i zatim u Sjedinjene Američke Države. Na inicijativu Komunističke partije SAD-a, Šabić u svibnju 1942. odlazi u Liverpool, gdje se priključuje britanskoj vojsci i završava padobranski tečaj. Krajem

³⁸ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bašić, Duje: "Sjećanje na španski građanski rat".

³⁹ Blaž Šabić Filipov, rođen 1915. u Trogiru, bio je evidentiran kao kradljivac, a nakon uhićenja 2. ožujka 1937. i preslušavanja u Upravi policije u Splitu, pušten je na slobodu. HDA, f. 1360, grupa XVII, Zbirka Španjolski dobrovoljci, kut. 4, 46747/37.

godine odlazi u Kairo, no – kako sam navodi – zbog propagiranja NOP-a među jugoslavenskim vojnicima i nedozvoljenog odlaska u Aleksandriju Englezi ga interniraju u Keniju, gdje ostaje zatočen do kolovoza 1944., kada se vraća u Kairo te zatim u Jugoslaviju. Šabić je prispio u Dubrovnik odmah nakon što su ga zauzele postrojbe NOV-a. Oblasni komitet KPH dodjeljuje ga Vojnoj komandi Dubrovačkog okruga, koja ga potom imenuje tumačem pri Vojnoj savezničkoj misiji, gdje je vršio zadatke postavljene od strane OZN-e. Krajem 1944. postaje časnikom za vezu.⁴⁰

Ćiro Buble iz Trogira⁴¹ i Ivan Tomić iz Splita otišli su u Španjolsku 1937., nakon neuspjelog pokušaja prebacivanja dalmatinskih dobrovoljaca brodom "La Corse", i to preko kontakata Lovre Borovčića Kurira. Tomić je zarobljen tijekom bitke kod Aragona, nakon čega je odveden u Zaragozu, a potom u San Pedro de Cardena, gdje je u zatvoru izdržao dvije godine. Nakon toga upućen je u Belchite na prisilni rad, gdje je također proveo dvije godine. Tomić svjedoči da je:

"nakon izdržane kazne omogućeno da možemo ići kući ako nas naše države primaju. Mnogi su po tom odobrenju išli svojim kućama. Od nas Jugoslavena preko konzulata u Madridu su tražili pokajanje, što mi nismo prihvatili nego smo odgovorili da se mi ponosimo tim što smo bili borci u Španskom građanskom ratu. Tu smo ostali oko jedne godine dana. Poslije smo prebačeni u koncentracioni logor Miranda de Ebro gdje smo također ostali oko godinu dana. U tom logoru kao internirci pravili smo štrajk glađu. Nakon tog štrajka obećano nam je da će prvu grupu puštati iz logora, i to sve one ispod 18-e godine i iznad 45-e, a poslije da će po grupama puštati i druge. Ja sam tada imao preko 45 godina i otpušten sam u prvoj grupi početkom 1943. Iz logora sam išao u Madrid gdje sam živio slobodno, ali sam se morao svake nedjelje javiti policiji. Nisu nam dali zaposlenje, nego nas je izdržavao Internacionalni crveni križ. U Madridu sam ostao sedamnaest mjeseci, kada je Franko izdao naredbu da svi stranci moraju napustiti Španiju. Nakon njegova naređenja upućeni smo u Casablancu i predani američkoj vojsci. Amerikanci su nas primili u svoju vojsku kao saveznike. Iz Casablanke prebacili su nas u Alžir i predali Englezima. Englezi su zahtijevali da ostanemo kod njih kao njihovi vojnici, na što mi nismo pristali. Mi smo uporno zahtijevali, a bilo je nas jedanaest, da idemo u Jugoslaviju. Tako su nas jedanaestoricu na naš zahtjev uputili u Italiju u Bari, gdje su nas prihvatili predstavnici NOB-e, koji su nas iz Barija prebacili na Vis... Dolaskom na Vis odmah smo stupili u NOV-u te nastavili borbu za oslobođenje Širokog Brijega, Mostara, Knina i drugih naših krajeva sve do konačnog oslobođenja... Najbolje se sjećam života u logoru jer sam tamo i proveo najviše vremena... Svu

⁴⁰ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Šabić, Blaž: "Sjećanja na španski građanski rat 1936. – 1939. g."

⁴¹ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Buble, Ćiro: "Sjećanja na španski građanski rat".

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

dobivenu pomoć ja sam dijelio na sve drugove u svojoj jugoslavenskoj grupi... Dio pomoći davali smo i ostalim grupama iz drugih država, što su oni manje činili u odnosu na nas... Svojim pozitivnim držanjem i primjernim vladanjem pozitivno smo utjecali i na grupe drugih nacionalnosti kod kojih revolucionarnost nije bila na visini kao kod nas. U logoru sam ja lično organizirao pjevački zbor u grupi Jugoslavena. Pjesmama tog zbora i drugim priredbama mi Jugoslaveni smo stvarali život u logoru i po tom se među svima isticali. Sjećam se da su skoro sve grupe naučile našu pjesmu 'Marjane – Marjane' koju smo često pjevali ne samo u zboru nego inače."⁴²

U rujnu 1938. godine republikanska vlada donijela je odluku o povlačenju internacionalnih brigada iz Španjolske, o čemu svjedoči jedan od sudionika Španjolskoga građanskog rata:

"Saopšteno nam je da se povlačimo s fronta. Bilo nam je teško. Bunili smo se protiv toga rešenja, ali smo bili disciplinovani. Naše učešće nije bilo presudno, ali je za Republiku bilo presudno da se povuku Nemci i Italijani. Međutim, oni se nisu povukli, već su poslali nove snage."⁴³

Povlačenje dragovoljaca provedeno je tijekom listopada, a većina se vratila kućama. Ipak, dio njih ostao je u Kataloniji čekajući repatrijaciju te će se na poziv republikanske vlade ponovno uključiti u rat potkraj siječnja 1939. godine.⁴⁴ Katalonska operacija, koja je počela 24. prosinca 1938. i u kojoj je tijekom 47 dana borbi izginulo 40 posto pripadnika republikanske vojske, označila je kraj građanskog rata, a u njoj su sudjelovali i jugoslavenski dobrovoljci. Evakuaciju i povlačenje Španjolaca i pripadnika republikanske vojske osiguravali su upravo pripadnici internacionalnih brigada, koji se o tome posvjedočili, tvrdeći da su kompletne Mussolinijeve jedinice nastupale protiv njih, dok je njima bilo jasno da ih ne mogu zaustaviti, te su se organizirano povlačili prema francuskoj granici.⁴⁵ Teško naoružanje pritom je odbačeno u more, a osobno lako naoružanje poraženi borci su na granici predali francuskim vlastima.

IV. DALMATINCI U FRANCUSKIM ZAROBLJENIČKIM LOGORIMA

Po dolasku u Francusku većina je jugoslavenskih dobrovoljaca zatvorena u logor St. Cypriene, koji se nalazio na jugu Francuske uz obalu Sredozemnog mora i u

⁴² DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Tomić, Ivan: "Sjećanje na španski građanski rat".

⁴³ S. PEŠIĆ, *Španjolski građanski rat i KPJ*, 141, 145.

⁴⁴ S. PEŠIĆ, *Španjolski građanski rat i KPJ*, 147.

⁴⁵ S. PEŠIĆ, *Španjolski građanski rat i KPJ*, 142.

kojem je zatočeno oko 80 tisuća osoba. Drugi veći logor bio je Argeles sul Mer s oko 70 tisuća izbjeglica i vojnika. Naknadno su dobrovoljci prebačeni u novoizgrađeni logor Gurs iz kojeg je bilo gotovo nemoguće pobjeći, iako je smještaj općenito bio bolji. Ondje se naročito razvio politički i kulturno-prosvjetni rad. U zasebnom ženskom logoru boravilo je desetak jugoslavenskih dragovoljki, uglavnom pripadnica saniteta republikanske vojske. Skupina od 14 njih zatočena je u tvrđavi Collioure, gdje su životni uvjeti bili naročito teški, a odvedeni su iz logora Argeles sul Mer radi organiziranja svrgnuća zapovjedništva logora. Nakon pobune u Gursu većina je jugoslavenskih intreniraca prebačena u logor Vernet, koji se nalazio na Pirinejima i u kojem je režim bio znatno stroži, a ostali u Argeles sul Mer. Stevan Belić ističe da je u francuskim logorima zbog katastrofalnih uvjeta života umrlo oko 30 državljana Jugoslavije.⁴⁶ Nakon kapitulacije Francuske životni se uvjeti u logorima dodatno pogoršavaju, a logorski Nacionalni komitet donosi odluku o brzom organiziranju punktova u Parizu i Marseilleu za prebacivanje interniraca u Jugoslaviju. Većina je u zemlju vraćena preko njemačkih radnih logora, a u francuskim su logorima ostali komunisti koji su već bili poznati jugoslavenskoj policiji. Pojedinci, poput Jakova Puratića iz Sumartina na Braču, uspjeli su se vratiti iz Njemačke u Jugoslaviju tek 1942. godine.⁴⁷ No drugi, poput Ivana Babana, ostali su u Vernetu do 1941., kada su Nijemci raspustili logor i uputili zarobljenike na prisilne radove. Baban je odveden na prisilni rad u Nancy, gdje je radio u rudniku do 1945., no napominje da prisilni rad nije bio logorski organiziran, te je bio slobodan kao i svaki drugi rudarski radnik.⁴⁸

Izuzetno vrijedno svjedočanstvo o boravku u francuskim logorima zabilježio je Ćiril Dropuljić navodeći sljedeće:

"Prilikom našeg napuštanja Španije, Dolores i Baruri – La Pasionaria, uputila nam je sljedeće riječi: 'Vi napuštate Španiju, zemlju u koju ste došli da pomognete njenom narodu u borbi protiv nacifašizma i fašizma, a za slobodu, ne samo španjolskog nego svih miroljubivih naroda svijeta. Za tu svetu stvar prolijevali ste svoju krv po španjolskim ravnicama i gudurama, a vaša braća su ostavili i svoje živote u ovoj zemlji. A za tu vašu žrtvu narod Španije vam mnogo duguje. On vas priznaje za svoje najbolje sinove i daje vam pravo španjolskog građanstva. Vi ste simbol solidarnosti međunarodnog radničkog pokreta. Španjolski narod vas ispraća sa suzama u očima

⁴⁶ S. PEŠIĆ, *Španjolski građanski rat i KPJ*, 153.

⁴⁷ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Anketni list: Jakov Puratić.

⁴⁸ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Baban, Ivan: "Sjećanje na španski građanski rat". U Jugoslaviju se vratio 1945. te je stupio u službu Narodne milicije.

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

i vaše učešće u njegovoj borbi neće nikada zaboraviti.' Sjećam se i riječi koje nam je uputio 'heroj Crnog mora', organizator internacionalnih brigada u Španiji, član politbiroa KP Francuske i član Komunističke internacionale drug Andre Marti 8. II. 1939. Pored ostalog rekao nam je: '... svi su pobjegli kao zečevi, a vi ste ostali najzadnji u odstupanju tukući fašiste. Vi ste dostojni internacionalizma i slavnog imena interbrigadiste. Budite i dalje disciplinovani i primjerni. Postrojite se i u stroju stupite na francusko tlo, jer je Francuzima disciplina draga. Tamo ćete poći na određena mjesta otkuda će vam francuske vlasti omogućiti povratak u vašu zemlju...' Mi smo poslušali riječi Andre Marti uvjereni da će nam se zaista omogućiti povratak u zemlju, što je 90% Jugoslavena i želilo. Drug Marko Orešković nije bio s nama u koloni. On je dobio zadatak od KP da krene pravo za Pariz, a iz Pariza za Jugoslaviju. Mi i svi ostali smo upućeni u koncentracioni logor Saint Ciprien. To je močvarna i pjeskovita ravnica, gdje vjetar nosi pijesak i zemlju. Tu ne može ništa da raste, pa ni naselja nismo nigdje vidjeli. Tu smo našli španjolske izbjeglice, većinom žene i djecu. Bilo ih je preko 100 000, a stalno su pridolazile nove kolone. Francuske vlasti su nas ogradile bodljikavom žicom i tako nas pripadnike interbrigade odijelili od Španjolaca. Postavili su nam i stražare da nas čuvaju. Nismo imali ni krova nad glavom, a hrana je bila veoma slaba, tako da su se ubrzo među nama pojavile zarazne bolesti, bilo je i smrtnih slučajeva među nama i Španjalcima. Francuzi su nam oduzimali sve bolje predmete, koje smo lično posjedovali. Ukoliko bi se netko suprotstavio, Senegalac bi intervenirao i takvi je slabo prolazio – nestalo bi ga. Iako smo bili odvojeni žicom od Španjolaca, poneki su k nama prilazili i razgovarali. Kad bi stražar kojeg uhvatio, ispremlatio bi ga na mrtvo. Naša partijska organizacija čiji je sekretar bio Ivan Gošnjak (danas komandant JNA) ocijenila je situaciju u kojoj smo se nalazili i uočila je namjere reakcije, kojoj je bio cilj da razbije i uništi interbrigadiste. Na tu opasnost partijsko rukovodstvo je skrenulo pažnju svakome od nas. Trebalo je čuvati naše jedinstvo i ne gubiti vjeru u izlaz iz takve situacije. U Španiji smo se borili s oružjem, a sada se moralo boriti bez oružja. KP je pristupila organiziranju raznih predavanja. Proučavali smo marksističku i drugu literaturu, koje smo imali u manjim količinama. Organizirali smo čitalačke grupe, davali priredbe i slično. Takav rad nam je pomogao da postepeno podižemo moral i svijest svih logoraša. To nam je omogućilo da lakše podnosimo taj teški logorski život. Tu smo mi Jugoslaveni upoznavani sa situacijom u našoj zemlji, o teškoj borbi koju naš narod vodi sa protunarodnim režimom. Pripremali smo se za povratak u zemlju s ciljem da pomognemo borbu našeg naroda. Kod nas je rasijana ljubav prema KPJ i drugu Titu koji se je već tada nalazio na rukovodstvu naše partije. Odgajani smo i u duhu internacionalizma i solidarnosti međunarodnog proleterijata. U jesen 1939. godine iz Saint Cipriena prebačeni smo u koncentracioni logor Gurs, gdje su nas francuske vlasti sjedinile s ostalim drugovima koji su bili

u raznim logorima. U tom logoru sa Španjolcima bilo nas je 200 – 300 hiljada. To je bio ustvari grad logor. Ovdje su bili bolji uvjeti za naš politički rad kao i za kulturno-prosvjetni, što smo odmah organizirali. Organiziran je i sportski život u logoru. U njemu smo imali organiziranu i našu 'unutrašnju upravu'. Naš predstavnik kod francuskih logorskih vlasti bio je drug Kosta Nađ. Logorske vlasti ispočetka se nisu miješale u naš unutrašnji život, ali to nije dugo trajalo. Za ovakvo prvobitno stanje neki su poslanici socijalističke stranke Francuske i drugi govorili da je koncentracioni logor Gurs komunistička republika. Međutim, kad je rat počeo, režim je u našem logoru pogoršan. Situaciju na frontu mi smo osjećali na svojim leđima. Stanje se pogoršavalo iz dana u dan. Logorske vlasti su od nas tražile da se javljamo u stranačke legije (ovo su bile specijalne vojne jedinice Francuske, koje su ugnjetavale kolonijalne narode). Agitacije u logoru su donekle i uspjele. Pojedinci iz raznih nacionalnih grupa javljali su se i stupali u interbrigade. Među njima je bilo najviše Španjolaca, jer su ih Francuzi prisiljavali na to time što su im prijetili da će ih izručiti Francu ukoliko se ne jave. Iz naše jugoslavenske grupe, koliko se sjećam, išlo ih je 5 – 6, čijih se imena ne sjećam. Francuzi su preko njih pokušali da djeluju među nama, ali im to nije uspjelo, radi čega su ih odvojili u posebnu baraku, a mi smo ih nazivali deveta kompanija. To je bila 'peta kolona' među nama. Logorske vlasti su zastrašujući logoraše uspjele odvući veći broj ljudi u nepoznatom pravcu. Mi Jugoslaveni, vidjevši da je sudbina određenih ljudi neizvjesna, dali smo otpor tim pokušajima. Od naših su otišli samo 2 – 3. Radi takvog našeg otpora logorske vlasti su se razbjesnile na nas, vršeći pripremu da slome naš otpor. Predstavnik naše partijske organizacije drug Ivan Gošnjak je postavio pred logorski komitet partije pitanje: da li da se da otpor ili ne? Logorski komitet nije bio za davanje otpora. Mi svjesni da će nas jednog po jednog lakše likvidirati, odlučili smo da mi Jugoslaveni damo kolektivno otpor, što smo i učinili. Kao rezultat toga jedan broj drugova je otišao u Belgiju, gdje su i ranije radili, a jedan dio je pobjegao iz logora i uspio da se prebaci u Jugoslaviju. Nekoliko ih je uspjelo da ode i u SSSR. Logorske vlasti, vidjevši da su Jugoslaveni jedinstveni i da to jedinstvo neće biti lako razbiti, pripremile su sistematski program protiv nas, da nas prisile na poslušnost. Prvi njihov pokušaj bio je taj da su policajci provalili u baraku, gdje je bila smještena neka biblioteka, smatrajući da mi tu krijemo ilegalnu štampu i literaturu, koja bi im mogla poslužiti kao povod za progon. Iako su nenadno provalili, nisu ništa pronašli, jer smo mi to vješto skrivali. Kad tim nisu ništa uspjeli, pregradili su logor interbrigadista na dva dijela bodljikavom žicom, čiji je promjer zida bio 2 + 2 metra. Sjećam se da je 2. aprila ujutro policija ušla u jednu baraku sa listom imena naših drugova, koje su pozivali i zahtijevali da izađu iz barake. Naša je partija dala direktivu da nitko ne izlazi, pa je na poziv to i učinjeno. Na takav odgovor policija je počela tući, na što smo mi intervenirali vičući i urlikajući, pa su od tučnjave morali odustati, tražeći

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

pojačanja od vojske, koja je ubrzo stigla. Mi smo pošli u susret vojski kličući: 'Vojnici su radnici i seljaci, oni su naša braća.' I idući prema njima, pjevali smo i Internacionalu. Istovremeno nama su se pridruživali i iz ostalih logora, gazeći žičane ograde. Nastala je ozbiljna situacija. Komandant francuske vojske je zapovjedio vojnicima da pucaju na nas, ali vojska je otkazala poslušnost i nije reagirala na njegovu komandu. To je za nas bilo dovoljno da se u tom slučaju smatramo pobjednicima. Nakon toga komandant logora je pozvao našeg komandanta Kostu Nađa da se s njim sporazumi. Predložio mu je da se mi povučemo u barake, a njih dvojica da će riješiti spor. Po naređenju druga Koste, mi smo se disciplinirano povukli čim smo ustvari prevareni. Policija je odmah postavila straže oko baraka skupa s vojskom i nije nam dala izlaz iz njih za 24 sata. Kroz to vrijeme nisu nam dali ništa jesti ni piti, a agent Šiler (mađarski državljanin) je vodio policiju po barakama, pokazujući im naše rukovodioce koje je poznao još iz Španije, jer je sam bio u Španiji kapetan republikanske vojske, pa ih je kao takav i poznao. Pozvani naši drugovi nisu dozvolili policiji da ih vode, pa su ih vukli po blatu polugole preko čitavog logora, koji je bio širok oko 2 kilometra. Na taj način odveli su ih oko 50 iz naše grupe, a odvedeno je i iz ostalih nacionalnih grupa. Ukupno su ih skupili oko 200 i strpali ih u baraku u koju nije moglo stati ni stotinu ljudi. Tu si ih zadržali oko 50 dana, a za prva tri dana nisu im dali ništa jesti ni piti niti su im dozvolili izlazak iz barake. Nakon izlaska iz tog zatvora odmah su ih uputili u koncentracioni logor Vernet. Ovaj logor je bio čuven po zlu glasu još iz Prvog svjetskog rata, gdje su zarobljenici, kako su nam pričali, jeli jedan drugoga od gladi i na taj način nestajao jedan po jedan. U tom logoru je bila neopisiva disciplina. U njega (!) je bilo nemoguće ponijeti bilo kakav ilegalni materijal. Nas su prebacivali u ovaj logor po grupama. Prilikom prebacivanja mi smo ipak uspjeli pronijeti neki dragocjeni ilegalni materijal, što nije učinila ni jedna druga nacionalna grupa, već su od straha prije polaska u Vernet sve zapalili. Kasnije su u logoru od nas uzimali literaturu i prevodili je na svoj jezik. Vojska je u logoru redovito vršila pretres, ali mi smo uvijek uspjeli da to vješto sakrijemo. U ovom logoru smo morali raditi najteže fizičke poslove. Mnogi drugovi su pod teškim radom često padali u nesvijest. Policajac se ne bi obazirao na to, nego bi nas i dalje tjerao na posao do izvršenja zadataka. Naša partijska organizacija se dobro snašla i nastavila s radom i u ovom logoru pod uslovima veoma teškim. K nama su prebačeni mnogi drugovi interbrigadisti i iz drugih logora Francuske. Logorske vlasti nisu od nas više zahtijevale da se javljamo u stranačke legije ni drugdje. To je potvrdilo da je prvobitni stav naše partijske organizacije po tom pitanju bio ispravan. Da bi vlasti lakše s nama vladale, ovaj logor je bio podijeljen na tri dijela i to na logor 'A', 'B' i 'C'. U logoru 'A' bili su kriminalci, u logoru 'B' bili su politički kažnjenici, a u logoru 'C' smješteni su 'nepoželjni elementi'. U ovom logoru 'C' nas Jugoslavena bilo je najviše kao i

drugih interbrigadista, iako je interbrigadista bilo i u drugim logorima, ali manji broj. I u ovom logoru, vlasti su pokušavale da nas razbiju dijeleći nas na grupe i ograđujući nas bodljikavom žicom, ali mi smo pored toga imali stalnu međusobnu vezu, skoro isto kao da i nismo pregrađeni žicom. Čak smo uspijevali održavati zajedničke sastanke. U logoru Vernet bilo je svakojakih ljudi, raznih ideja i nazora, koje su Francuzi pokupili i doveli u taj logor. Među njima su bili i neki francuski komunistički poslanici, belgijski fašisti (vođa belgijskog fašističkog pokreta Degrel) i drugi. K nama je doveden i degradirani agent francuske policije iz logora Gurs zvani Šiler. Dakle, među pridošlima bilo je ljudi iz raznih slojeva društva sa raznim idejama i uvjerenjima, a bilo je dosta i kriminalnih tipova. U logoru su životni uvjeti bili ispod svake kritike i skoro nesnošljivi za čovjeka. Logorske vlasti nisu ništa poduzimale da se stanje poboljša. Umrli i ubijeni mogli su se vidjeti svakog dana i na svakom koraku. Najviše su stradavale one grupe koje međusobno nisu imale nikakve organizacije ni discipline, pa ni uzajamnog pomaganja. Među logorašima je na veliko zavladao šverc i preprodaja, naročito duhana, alkoholnih pića i hrane. To se nije događalo u našoj grupi jer su se disciplinirano poštivale odluke i stavovi partije. Sjećam se da bi po pedeset nas pušilo po jednu cigaretu, dok nije došla direktiva od partije da se mora još više štedjeti, na što su se mnogi i odrekli pušenja. Reakcija je pokušavala da nas razbije i uništi na razne načine. Najprije je pozivala pojedince i grupe u stranačke legije i drugdje, pa kada smo dali otpor, na nama su primijenili teror. Ni ta mjera im nije pomogla, nego smo mi naprotiv postajali otporniji i jedinstveniji. Policija je pokušavala među nas ubacivati razne provokatore s ciljem da razbiju naše jedinstvo, ali mi smo uspijevali na vrijeme sve to eliminirati. Sve smo ovome odolijevali zahvaljujući upornom radu naše partijske organizacije, koja nije prezala ni pred čim. Uspješno smo odolijevali kako vanjskim naletima od strane vlasti, tako i unutarnjim provokatorskim pokušajima. Usprkos svemu partija je organizirala i pojačala politički rad među logorašima, pa čak i onima koji nisu pripadali interbrigadistima. Svaki od nas bio je zadužen da radi politički sa pojedincima iz tih grupa. Mi smo na njih izvršili takav utjecaj da su, na primjer, za vrijeme našeg štrajka glađu i ovi logoraši štrajkovali skupa s nama. Logorske vlasti su bile iznenađene jedinstvom svih logoraša. Oni su se razbjesnili na interbrigadiste svjesni da su oni stavili pod svoj utjecaj i ostale logoraše. Zbog toga su zatvorili šefove naših baraka: Ljubu Ilića, Ovidu Nonveillera i našeg ekonomu Žic Franu. Oni su predani sudu u Paux gdje su mjesecima odležali u zatvoru i maltretirani. Štrajk glađu mi smo ipak izdržali na taj način da smo se hranili zalihama hrane, koju smo dobili iz zemlje. Hranom je pomagala jedna grupa drugu na taj način da bi onima koji nemaju uz veliki rizik prebacivali preko žice. Kažem uz veliki rizik jer su stražari imali naređenje da pucaju na svakog onog koji pokuša preko žice uspostavljati bilo kakvu vezu. Bilo je zabranjeno i pjevati, naročito revolucionarne

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

pjesme, kao i razgovarati s logorašima iz drugog logora. Zabranjeno je bilo noću izlaziti iz baraka i zadržavati se vani. Kad bi koji drug slučajno bio otpušten iz logora na slobodu, mi bismo organizirali veliku svečanost i ispraćaj sa pjesmom, pak su nam vlasti zabranile da pjevamo i u barakama. Prilikom ispraćaja Luigija Longa – Gallo,⁴⁹ koji je išao za SSSR (Gallo je bio komesar internacionalnih brigada u Španiji), mi smo organizirali veliku svečanost. Pjevali smo u barakama i kod žica razne revolucionarne pjesme i izvikivali razne pozdrave i poklike SSSR-u, sovjetskom narodu i armiji. Gallo nam je obećao da će naše pozdrave prenijeti te da će o našoj borbi i životu u logorima, o disciplini i hrabrosti naročito jugoslavenskih drugova upoznati rukovodioce u Sovjetskom Savezu i zamoliti ih da poduzmu sve moguće ne bi li nas izbacili iz logora. Tu pomoć Sovjetskog Saveza nismo dobili i mi smo samoinicijativno tražili načina kako da se oslobodimo logorskih patnji. Mi smo iz logora održavali stalnu vezu s KP Jugoslavije, koja nam je svestrano slala pomoć u hrani i novcu. Dopisivali smo se s pojedincima i s masovnim organizacijama u zemlji, koji su svakim kontaktom izražavali suosjećanje s nama pružajući nam svesrdnu materijalnu i moralnu pomoć. Slali su nam obećanja da će se svim snagama boriti za naše oslobođenje iz logora i povratak u zemlju. Sve nas je to čvrsto vezalo uz naš narod. Mi smo stalno postavljali pred logorske vlasti zahtjev da nas puste našim kućama. Dobivali smo razne odgovore, a najglavniji je bio da nas neće da prime jugoslavenske vlasti. Nakon izvjesnog vremena logorske vlasti su popustile u pritisku na nas, ali su nam uskraćivali pakete koje smo dobivali iz zemlje.⁵⁰

Opširnija svjedočanstva o boravku u logorima zabilježili su i Duje Bašić i Jure Bilić. Bašić tvrdi da je bio:

"... najprije u San Ciprienu do aprila 1939. godine, kada sam premješten u logor Gurs, gdje sam ostao do jedne naše pobune. Tom pobunom mi smo dali otpor da ne idemo na rad kud nas je pozivala žandarmerija. Žandarmerija je od nas tražila da idemo na rad ili u Legiju stranaca. Sjećam se kada nas je žandarmerija prozivala po abecedi i svrstavala u grupe. Ja sam bio u drugoj četvorki u kojoj su još bili Brale i Brajević, dok se četvrtog ne sjećam. Na naš otpor žandari su primijenili silu, ošišali su nas i osam dana zatvorili držeći nas bez hrane i vode, te 62 dana zatvorili su nas u posebni zatvor u barakama, gdje su bili i ostali kažnjenici među kojima je bilo dosta Jugoslavena. Iz ovog logora sam upućen sa grupom Jugoslavena u logor Verne, dok je druga grupa Jugoslavena upućena u drugi logor, tako su nas uspjeli razdvojiti i tim smanjiti

⁴⁹ Luigi Longo objavio je 1956. knjigu "Internacionalne brigade u Španjolskoj", u kojoj se nije detaljnije osvrnuo na sudjelovanje jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskom građanskom ratu, niti je pisao o boravku u logorima. Knjiga završava osvrtom na Brunetsku operaciju sredinom 1937. godine. Prevedena je na hrvatski jezik i objavljena u Zagrebu 1967. godine.

⁵⁰ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Dropuljić, Ćiril: "Sjećanje na španski građanski rat".

snagu našeg otpora, jer su za njih Jugoslaveni bili najteži, jer smo bili međusobno organizirani i spremni na sve moguće žrtve, što su oni i osjećali. U logoru Verne ostao sam do 1. juna 1941. godine. Iz logora sam izašao sa većinom Jugoslavena na dobrovoljni rad u Njemačku sa posebnim uvjetima, a u suglasnosti sa CK KPJ, kako su nam tada saopćili naši partijski rukovodioci u logoru. Cilj nam je u stvari bio da idemo u Njemačku kako bismo se na taj način približili Jugoslaviji i lakše prešli u svoju zemlju. Iz Njemačke smo ilegalno bježali uz pomoć druga Cvjetka Većeslava, kojeg je uputio CK s namjerom da nam pomogne bijeg putem organizirane veze. U Njemačkoj sam radio 23 dana, odnosno do napada na Rusiju 22. VI. 1941. godine. Poslije tog datuma prve nedjelje, uspio sam pobjeći sa jednom grupom."⁵¹

Jure Bilić bio je prilikom povlačenja član bataljuna kojim je zapovijedao Peko Dapčević, te je nakon prelaska francuske granice zatočen u logoru St. Cypriene. Nakon kraćeg vremena prebačen je u logor Gurs, gdje je postao šefom barake broj 22. Bilić ističe da su:

"... iz Girsu uoči odlaska Nijemaca u Francusku 1940. nas Jugoslavene razdvojili i prebacili u logore Verne i Argeles sul Mer. Posebno su vodili računa o tome da razdvoje nas Jugoslavene radi toga što smo baš mi bili u Girsu glavni organizatori pobuna i neposlušnosti francuske vlasti."⁵²

Iz logora je pobjegao 2. ožujka 1941. te se nakon kraćeg boravka na radu u Njemačkoj 22. lipnja 1941. uputio u Jugoslaviju kamo je prispio 17. srpnja iste godine, i to u rodne Studence, gdje se:

"... odmah povezao sa drugovima članovima KPJ i stupio u njihovu organizaciju. Povezao sam se i sa ondašnjim članovima Kotarskog komiteta KPH Imotski, drugovima Ujević Matom, Ujević Vickom, Pavlom Lozom i drugima. Od strane drugova odmah sam kooptiran za člana Kotarskog komiteta za Imotski i uzeo na sebe organizaciju ustanka na zapadnom dijelu kotara Imotski."⁵³

Bilić se također osvrnuo na zbivanja u zarobljeničkim logorima:

"Mi smo u logoru imali partijsku organizaciju u kojoj smo se dogovarali za naš rad i akcije. Sjećam se da smo jedanput organizirali otpor tim da nitko nije htio ići na rad. Direktiva da se ne ide na rad došla je od partijske organizacije. Ja kao šef logora dobio sam spisak lica koja su trebala poći na rad. Ja sam pročitao taj spisak više iz formalnih razloga, dok sam ja čitao nitko se nije na proziv javio niti je htio ići na kapiju. Na ovaj bojkot, policija je intervenirala i ispitivala uzroke. Prilikom ispitivanja svi smo bili čvrsti i nitko nije htio da oda ništa. Oni su ponovo uzeli

51 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bašić, Duje: "Sjećanje na španski građanski rat".

52 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bilić, Jure: "Sjećanje na španski građanski rat".

53 DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bilić, Jure: "Sjećanje na španski građanski rat".

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

spisak i prozivali. U početku se njih nekoliko javilo, pak su i oni počeli hapsiti i batinati, na što su drugi nakon poziva bježali da im ne dođu u ruke. Stvaranjem ove gužve mi smo jednoglasno počeli protestirati sa uzvikom 'aua'. Kad je policija naišla na takav otpor, odustali su od nasilnog hvatanja prozvanih. Pozvali su u pomoć vojsku koja je kroz kratko vrijeme stigla. Mislim da je bio jedan bataljon vojnika. Kad smo pred logorom opazili vojsku, na zahtjev Laze Latinovića, koji je digao stisnutu pesnicu i pozvao nas da organizirano stupimo u susret vojsci, mi smo u stroju pošli prema logorskoj žici ispred koje se nalazila vojska i pjevali smo Marseljezu. Kad smo došli k vojsci do logorske žice, uzvikivali smo razne parole kao što su: živio francuski narod, hoćemo slobodu, dolje fašizam, pustite nas u našu domovinu, borimo se za radnička prava itd. Na ovakve naše proteste komandant je naredio vojsci da pucaju na nas, ali vojska je otkazala poslušnost. Na to su njihovi oficiri pozvali na razgovor druga Kostu Nađa, koji je pošao njima na razgovor. Nakon razgovora Kosta se vratio nama i s obrazloženjem naredio da se vratimo u barake. Mi smo se disciplinirano vratili i tom prilikom smo primijetili da je ovakva naša poslušnost iznenadila francuske vojnike. Kad smo se vratili u barake, otpočeo je teror prema nama. Sve otvore baraka su zakovali, tako da za tri dana nismo mogli izići iz njih niti je tko dolazio k nama. Nisu nam davali ništa jesti ni piti. Tek četvrti dan su nas otvorili i počeli jednog po jednog prisilno odvoditi na radove. Tom njihovom pokušaju dali smo žestok otpor. Kad su naišli na taj otpor, policija je upotrebivši silu nasilno vukla jednog po jednog po blatu do auta i ubacivala u otvorene kamione, te ih odvodila u specijalne zatvore gdje su paćeni glađu. Nakon toga ponovo su po abecedi prozivali i odvodili u kancelariju na saslušanja ispitivajući zbog čega dajemo otpor i tražeći tko je organizator. Sjećam se kad su odveli mene, Maksa Baću, Nestora Brajevića i Baruha. Kad su nas doveli u komandu, tražio je od nas jedan oficir da idemo na rad. Kad smo mi odgovorili da nećemo ići na rad, uputili su nas u susjednu baraku gdje nas je vojnik ošišao, nakon čega smo pod stražom odvedeni u specijalni zatvor. Dok su nas stražari sprovodili, ostali drugovi su, vidjevši da smo dali otpor, nama dovikivali i bodrili nas. U specijalnom zatvoru ostali smo nekoliko dana. Za to vrijeme nisu nam davali hranu ni pokrivače. Ovakav postupak je bio prema svima onima koji su dali otpor i dovedeni u ove specijalne zatvore. Sjećam se još jednog slučaja, a to je bilo u januaru 1941. g. kada smo došli u Argeles sul Mer. Tom prilikom francuske vlasti su pripremile brod s namjerom da nas prebace u Afriku. Mi smo dali organizirani otpor. U tom otporu su se naročito istakli Jugoslaveni, tako su oni odustali i od navedene namjere. Nakon toga su nas batinali i sistematski kažnjavali glađu, ali mi smo organizirano sva njihova zlostavljanja strpljivo izdržavali i nismo htjeli popuštati. Brod se je nakon nekoliko dana čekanja morao vratiti prazan. Ovdje se u organizaciji otpora naročito istakao drug Vlado Četković, koji je ujedno bio i sekretar partijskog komiteta u logoru. Sjećam

se još jednog momenta iz logora Argeles sul Mer, za kojeg smatram da je vrijedan spomena. Mi smo u tom logoru dobivali redovito materijalnu i novčanu pomoć, koju su članovi KP u Jugoslaviji prikupljali za nas i slali putem Crvenog križa, kao međunarodne organizacije. Paketi koje smo primali iz Jugoslavije, nisu smjeli biti teži od jednog kilograma. U tim paketima primali smo uglavnom kaloričnu hranu kao što je pasulj, slanina, luk, primorske smokve i slično. Budući da su drugovi u Jugoslaviji, održavajući s nama vezu, znali da smo slabo opremljeni, često su znali slati pakete u odjevnim predmetima, tako da bismo onda i to koristili. Dobivali smo najviše vunene čarape, koje su nam bile neophodno potrebne, jer je u logoru bilo veoma hladno. U čarapu su drugovi stavljali hranu koju su nam slali, na nju bi napisali adresu, te tako sašiveno mi smo dobivali. Mi smo takve pomoći dobivali svaki dan iz Jugoslavije 150 – 200 kg dnevno. To mi nismo trošili, nego smo obavezno polovinu odvajali i davali španskim ženama i djeci, koji su bili do nas u neposrednoj blizini. Također smo dijelili i sa drugovima drugih nacionalnosti, što su oni rjeđe činili u odnosu na nas, kad bi dobili pakete. Ne samo da smo španskim zarobljenicima pomagali u hrani nego smo s njima uspostavili tako prisne veze, da smo svu oboljelu djecu kriomice prebacivali u naš logor i o njima se obavezno starali. Svaki bi od nas bio zadužen za jedno dijete da ga njeguje i pazi. Bolesna djeca su ležala s nama i mi smo ih čuvali u barakama dijeleći s njima hranu. Nismo ih smjeli puštati van barake, da ih ne bi stražari primijetili. Sjećam se vrlo dobro da sam i ja bio zadužen sa jednim takvim djetetom, zvao se Huanito. Tu našu humanu akciju vlasti su otkrile, te su poslije bili budniji i onemogućili su nam da to više činimo. Pronađenu djecu u barakama su pokupili i odveli, a nas su kaznili tim da nam za nekoliko dana nisu dali sledovanje."⁵⁴

Ćiro Buble je boravio u logorima St. Cypriene i Gurs, a u prosincu 1940. pobjegao je iz logora preko Marseillea u Pariz te potom u Njemačku i Austriju. Prisjeća se pokušaja francuske žandarmerije u logoru Gurs:

"... kad nas je natjerala na prisilni rad da kopamo rovove na belgijskoj granici. S tim da nas preda Nijemcima koji su već nadirali u samoj Francuskoj. Pošto smo odbili i dali otpor, oni su izvršili represalije na nama s time što su skoro cijelo naše rukovodstvo odveli u specijalne zatvore, a ostale drugove, među kojima sam bio i ja, razdvojili u specijalne barake. Tu su nas držali i kažnjavali glađu i batinama."⁵⁵

Ivan Kovačević iz Strizirepa kraj Sinja zatočen je u logoru St. Cypriene, a zatim prebačen u Gurs. Godine 1940. upućen je u Vernet, a zatim Aix-en-Provence:

⁵⁴ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bilić, Jure: "Sjećanje na španski građanski rat".

⁵⁵ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Buble, Ćiro: "Sjećanje na španski građanski rat".

B. Matković ♦ Svjedočanstva o Dalmatincima u Španjolskom građanskom ratu

"... gdje je režim bio blaži nego u ranijim godinama. Iz tog logora smo mogli izić (!) po pet dana po svojoj volji gdje hoćemo... Godine 1941. Nijemci su dolazili u logor i tražili tko će ići u Njemačku na rad. Na poziv sam se javio i ja s jednim Bugarom koji je sa mnom bio u Španiji... Drugi dan, nakon što smo se prijavili u Njemačku za rad, Nijemci su nas pozvali i uzeli od nas osnovne podatke. Prilikom ispitivanja vidjeli smo da znaju da smo bili u španskom građanskom ratu i da su im poznati i drugi podaci o nama. Nakon tri dana nas 20-ak su Nijemci uputili u Pariz sa svojim sprovodnikom. U Parizu nas je primio njemački Biro za rad i napravio ugovor s nama. Uputili su nas na rad u Sudete. Nakon provedena tri dana meni i Bugaru su oduzeli sve isprave i tako nas ostavili. Nakon 15-ak dana uputili su nas na vlak sa suhom hranom za dva dana, ne znajuć (!) gdje nas šalju. Kad smo vlakom došli blizu belgijske granice, na jednoj stanici smo rekli sprovodniku da idemo vani napit se vode i tako smo pobjegli."⁵⁶

Ivo Bodlović je početkom travnja 1940. iz logora Gurs poslan na prisilni rad u St. Omeru, što je sa skupinom zatočenih dragovoljaca iskoristio za bijeg u Belgiju, a potom i Jugoslaviju,⁵⁷ dok je Pavle Franulović iz Vele Luke navodno bio zatočen u logor na Svetoj Heleni.⁵⁸ Linardo Guberina iz Šibenika⁵⁹ bio je interniran u Argeles Sul Mer, gdje je boravila i veća grupa španjolskih civila. Guberina svjedoči da su u životne prilike i u tom logoru bile izuzetno teške, a zatvorenici su bili prisiljeni jesti konje, magarce i drugu stoku koju su doveli sa sobom, iako takvu prehranu žene i djeca nisu mogli podnijeti. Njegovu izjavu potvrđuje i Nikola Jurković, također Šibenčanin, koji je u spomenutom logoru obolio od tifusa.⁶⁰ Ante Luštica iz Poljane kod Zadra također spominje logore Agde i Rivas Altas⁶¹ u kojima je boravio do ožujka 1941., nakon čega je smješten u zatvor V. D. M. tvornice Hamburg Altona, gdje je bio kažnjavan strogom tamnicom od strane Gestapoa te tvornice.⁶²

⁵⁶ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Kovačević, Ivan: "Sjećanja na španski građanski rat".

⁵⁷ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Bodlović, Ivo: "Sjećanje na španski građanski rat".

⁵⁸ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, "Španski borci iz Vele Luke".

⁵⁹ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Guberina, Linardo: "Sjećanje na španski građanski rat".

⁶⁰ DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Jurković, Nikola Akrobata: "Sjećanja na španski građanski rat".

⁶¹ Vjerojatno se odnosi na Rias Altas u Španjolskoj.

⁶² DAST, f. 194, MG, MG-I/19-4/1, Luštica, Ante: "Sjećanja na španski građanski rat".

V. ZAKLJUČAK

Oko deset posto dobrovoljaca Španjolskog građanskog rata s područja ondašnje Kraljevine Jugoslavije bili su Dalmatinci, među njima i Jure Bilić i Maks Baće, koji će odigrati značajnu ulogu tijekom Drugog svjetskog rata. U početku tek su manjim dijelom članovi Komunističke partije, a zahvaljujući sačuvanim sjećanjima, zabilježenima tijekom 1960-ih godina, moguće je rekonstruirati načine i putove kojima su se priključivali međunarodnim postrojbama u Španjolskoj. Prva skupina dalmatinskih dobrovoljaca ilegalno se prebacila u kolovozu 1936. iz Splita u Albacete, gdje se nalazila baza međunarodnih brigada. Ondje će se kasnije priključiti novoosnovanoj "Balkanskoj četi". Manji broj njih u Španjolsku je pristigao iz Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država, a nekolicina i iz drugih dalmatinskih naselja mimo Splita, krijući se uglavnom na brodovima kao slijepi putnici. Ipak je najveći broj dalmatinskih boraca u Španjolsku prebačen iz zapadnoeuropskih zemalja, ponajprije iz Belgije i Francuske, gdje su godinama živjeli i radili. U tome je znatno pomoglo i "Udruženje jugoslavenskih emigranata u Francuskoj i Belgiji" u Parizu, na čiju je inicijativu osnovana "Balkanska četa", koja u studenom 1936. u Albaceteu ulazi u sastav bataljuna "Ernest Helman" 12. internacionalne brigade 45. divizije španjolske republikanske vojske. Odmah po osnivanju ova je četa sudjelovala u borbama na madridskom bojištu, između ostalih i kod Sveučilišnog grada, gdje je poginuo veći broj njezinih pripadnika. U međuvremenu je u Jugoslaviji Komunistička partija Dalmacije na inicijativu Josipa Broza Tita, koji je potkraj 1936. boravio u Splitu, pristupila organiziranju dalmatinskih dobrovoljaca u većem broju dalmatinskih gradova i mjesta. Njima su se priključili i oni iz Zagreba i Ljubljane, no akcija je razotkrivena, a dobrovoljci uhićeni te zatvoreni u splitski zatvor, odakle su vraćeni kućama. Lovre Borovčić Kurir, jedan od organizatora te akcije, ustvrdio je kako je ona bila dobro organizirana, te kako je ovako masovnu organizaciju širom Dalmacije mogla izvršiti samo jaka partijska organizacija koja je imala svestranu podršku radnika, seljaka i građana. S njegovom se ocjenom složio i povjesničar Tonći Šitin, ističući kako je organizacija mjesta za prihvat dragovoljaca i ostvarenje plana za njihov prijevoz prema Pirinejskom poluotoku bila najkrupnija politička akcija koju je početkom 1937. poduzelo vodstvo partijske organizacije u Dalmaciji.⁶³

Na žalost, ne zna se točno koliko je državljana Kraljevine Jugoslavije, dakle i Dalmatinaca, sudjelovalo u Španjolskom građanskom ratu, pa se sa sigurnošću ne

63 T. ŠITIN, "Organizacija punkta za prihvat španjolskih dobrovoljaca", 315.

može reći ni koliko ih je ukupno poginulo u vojnim operacijama ili umrlo u zarobljeničkim logorima. Prema dostupnim svjedočanstvima moguće je zaključiti da su Dalmatinci sudjelovali u svim važnijim bitkama Španjolskog građanskog rata od listopadskih borbi za Madrid 1936. do povlačenja u veljači 1939., a naročito značajan dio sačuvanoga arhivskoga gradiva predstavljaju zapisi o životnim uvjetima i političkom djelovanju u zarobljeničkim logorima St. Cypriene, Argeles sul Mer i Gurs u Francuskoj. Po dolasku u Francusku većina je jugoslavenskih dobrovoljaca zatvorena u logor St. Cypriene, koji se nalazio na jugu Francuske uz obalu Sredozemnog mora i u kojem je bilo zatočeno oko 80 000 osoba. Pripadnici međunarodnih brigada zatočeni u ovom logoru odvojeni su od Španjolaca. Uvjeti života u logoru bili su izuzetno teški, a hrana slaba, pa su zatočeni obolijevali i umirali. Komunistička partija pristupila je organiziranju predavanja, čitalačkih grupa, priredaba i sl., a proučavala se i marksistička literatura. U Gursu je navodno boravilo između 200 i 300 tisuća zatvorenika, uvjeti života i mogućnosti za politički rad bili su ipak znatno bolji, pa je Komunistička partija organizirala tzv. *Unutrašnju upravu*. Iz Gursa je dio zarobljenika zbog pobune prebačen u Vernet, logor koji je bio na zlu glasu i koji je bio podijeljen na tri dijela – A (kriminalci), B (politički kažnjenci) i C (nepoželjni elementi), gdje je zatočena i većina zarobljenika iz Jugoslavije. U logoru Argeles sul Mer boravilo je oko 70 tisuća vojnika i izbjeglica, a prema navodima Jure Bilića, namjera vlasti bila je da jugoslavenske državljane prebaci u Afriku, čemu su se oni usprotivili. Sačuvana svjedočanstva potvrđuju da se manji broj jugoslavenskih dobrovoljaca nalazio i u logorima Aix-en-Provence, St. Omer, Sveta Helena, Agde, Rivas Altas te u tvrđavi Collioure.

Nakon kapitulacije Francuske životni se uvjeti u logorima dodatno pogoršavaju, a logorski *Nacionalni komitet* donosi odluku o brzom organiziranju punktova u Parizu i Marseilleu za prebacivanje interniraca u Jugoslaviju. Većina ih se vraćala u zemlju preko njemačkih radnih logora odakle su bježali, a u francuskim logorima ostali su komunisti koji su već bili poznati jugoslavenskoj policiji. Pojedinci su se priključili britanskoj ili američkoj vojsci, te su se potkraj rata uključili u borbe na jugoslavenskom prostoru. Iako se većina dobrovoljaca uspjela vratiti u Jugoslaviju početkom Drugoga svjetskoga rata, pojedinci su političku djelatnost nastavili u zapadnoeuropskim zemljama i Sjedinjenim Američkim Državama.

Blanka Matković

THE TESTIMONIES OF DALMATIANS IN THE SPANISH CIVIL WAR

Summary

During the Spanish Civil War, the republicans were supported by numerous international brigades consisting of volunteers from 54 countries, among them approximately 1500 volunteers from the Kingdom of Yugoslavia. Out of this figure, approximately 150 Dalmatians, mostly from Imotski, Zadar, Šibenik and Split, fought in the war as well. The majority of them arrived to Spain from France and Belgium, where the most of them worked in the mines. The attempt to transfer from the Split surroundings around two hundred Dalmatians, inhabitants of Zagreb and Slovenes at the beginning of 1937 failed. Volunteers from Yugoslavia fought on the Madrid, Aragon, Levanto and Catalonian battlefields. After the retreat from Spain, the majority of the volunteers were captured at the camps St. Cypriene, Argeles, Gurs and Vernet, where around thirty of them are believed to have died due to severe life conditions. Several valuable testimonies of the Dalmatian “Spaniards”, in safekeeping at the State Archives in Split, witness to this fact.

Keywords: volunteers from Dalmatia, Communist party, Spanish Civil War, 1936 – 1939.